

Rapport slavernijverleden van de Protestantse Gemeente Delft

Gerrit Verhoeven en Ingrid van der Vlis

Delft, juni 2025

Afbeelding cover (detail): **Philips Pietersz van Hueren, ziekentrouster uit Delft, preekt in 1598 op Mauritius voor de bemanning van de schepen die op weg zijn naar Oost-Indië.**

Uit: *Het tweede boeck, journael oft dagh-register*, gedrukt in 1601.

Tijdens deze dienst doopt Philips een Afrikaanse jongen, Lourens genaamd. Die is tijdens een eerdere expeditie naar de Oost gevangengenomen op Madagaskar en tot slaaf gemaakt. Het is voor zover bekend de eerste Afrikaan die door een Nederlander wordt gedoopt.

In 1604 keert Philips terug in Nederland. Hij trouwt in Delft en wordt predikant in Lexmond en later in 't Woudt. In 1610 doopt hij hier een jongetje dat hij heeft meegebracht uit Java.

Zie voor de volledige prent en het complete verhaal over Philips Pietersz van Hueren bijlage 4.

Dit onderzoek is uitgevoerd door Gerrit Verhoeven en Ingrid van der Vlis in opdracht van de Algemene Kerkenraad van de Protestantse Gemeente Delft. Het overnemen van onderdelen van deze publicatie is alleen toegestaan met bronvermelding, na toestemming van de Algemene Kerkenraad van de Protestantse Gemeente Delft.

Correspondentieadres:

scriba-ak@pgdelft.nl

Menno ter Braaklaan 2

2624 TH Delft

Inhoudsopgave

Inleiding

1 Bestuurders van kerk en compagnie

- 1.0 Inleiding
- 1.1 De handelscompagnieën
 - 1.1.1 VOC (1602-1796)
 - 1.1.2 WIC (1621-1791)
 - 1.1.3 Bewindhebbers en stadsbestuur
- 1.2 Bewindhebbers als ambtsdragers
 - 1.2.1 VOC-bewindhebbers als ambtsdragers
 - 1.2.2 WIC-bewindhebbers als ambtsdragers
 - 1.2.3 Analyse van de overlap
- 1.3 Andere banden tussen kerk en compagnie
 - 1.3.1 Commissarissen-politiek
 - 1.3.2 Diakenen in de Kamer van Charitate
- 1.4 Conclusie

2 Delftse ziekentrousters en predikanten in dienst van VOC en WIC

- 2.0 Inleiding
- 2.1 Ziekentrousters en predikanten voor de VOC
 - 2.1.1 Ziekentrousters
 - 2.1.2 Predikanten
 - 2.1.3 Classicale gedeputeerden 'ad res Indicas'
 - 2.1.4 Predikanten en slaafgemaakten
 - 2.1.5 Doopkwesties
- 2.2 Ziekentrousters en predikanten voor de WIC
 - 2.2.1 Brazilië
 - 2.2.2 Tobago
 - 2.2.3 Noord-Amerika / Nieuw Nederland
 - 2.2.4 West-Afrika / Elmina
 - 2.2.5 Predikanten en slaafgemaakten
- 2.3 Conclusies

3 Het dopen van (voormalige) slaafgemaakten in de Delftse kerken

- 3.0 Inleiding
- 3.1 Kerkenraad over doop en belijdenis
 - 3.1.1 Remonstrantse kerk
- 3.2 Overige dopen
- 3.3 Attestaties
- 3.4 Kerkbezoek
- 3.5 Conclusie

4 Maatschappelijk debat over slavernij in de kerk, 1780-1870

- 4.0 Inleiding
- 4.1 Weerstand tegen slavernij onder predikanten vóór 1780
- 4.2 Maatschappelijk debat vanaf ca. 1780
 - 4.2.1 De Oeconomische Tak
 - 4.2.2 Afschaffing behandeld in de kerkenraad?
 - 4.2.3 Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij

4.3 Conclusie

Bijlagen

- 1 Bewindhebbers en ambtsdragers
- 2 Predikanten
- 3 Ziekentroosters
- 4 Biografie Philips Pietersz van Hueren
- 5 Biografie Vincent Joachim Soler
- 6 Biografie Gerardus Verbeet
- 7 Belijdenis, doop en attestatie van mensen van koloniale herkomst

Geraadpleegde bronnen

Archieven
Websites
Literatuur

Noten

Inleiding

In 2023-2024 werd herdacht dat de koloniale slavernij in 1873 officieel ten einde kwam. In delen van Nederlands-Indië werd slavernij afgeschaft in 1860. In de Nederlandse Cariben gebeurde dat in 1863, maar omdat veel slaafgemaakten nog tien jaar voor hun voormalige eigenaren moesten blijven werken, geldt 1873 als jaar van de definitieve afschaffing. Ook in Nederlands-Indië liepen slavernijpraktijken nog door.

In de aanloop naar het herdenkingsjaar liet de gemeente Delft historisch onderzoek doen naar de betrokkenheid van de stad en haar inwoners bij de slavernij in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Het rapport werd in juni 2023 gepresenteerd.¹ Naar aanleiding van de resultaten bood burgemeester Marja van Bijsterveldt in december van dat jaar namens het college van burgemeester en wethouders excuses aan voor de rol van hun voorgangers in het slavernijverleden.

Het gemeentelijke rapport maakte duidelijk dat niet alleen stedelijke bestuurders, maar ook talloze andere Delftenaren op de een of andere wijze betrokken waren bij slavernij. Dit riep bij de Algemene Kerkenraad van de Protestantse Gemeente Delft de vraag op in hoeverre dit ook gold voor zijn voorgangers. Wij (Ingrid van der Vlis en Gerrit Verhoeven) kregen de opdracht hier onderzoek naar te doen. In het gemeentelijke rapport hadden wij al op enkele aspecten van de betrokkenheid van de kerk gewezen. Zo kwamen we een Delftse predikant tegen die in Zuid-India werkte en beschreef hoe mensen daar tot slaaf werden gemaakt. En we vonden een aantal zwarte mensen, voormalige slaafgemaakten, die in Delft zijn gedoopt. Duidelijk was zowel voor opdrachtgevers als voor opdrachtnemers dat dit onderwerp verdieping verdiende.

Uitgangspunten

We hanteren in dit onderzoek vergelijkbare uitgangspunten als in het gemeentelijke rapport. We richten ons op de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, met 1873 als eindpunt. We bestudeerden de gebieden waar de koloniale handelscompagnieën werkzaam waren. Het ging in eerste instantie om de VOC en de WIC, die beide een vestiging in Delft hadden. De VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie), opgericht in 1602, bezat het Nederlandse handelsmonopolie op de gebieden rond de Indische Oceaan en in Zuid- en Zuidoost-Azië; vaak kortweg aangeduid als: alles ten oosten van Kaap de Goede Hoop. De WIC (West-Indische Compagnie), opgericht in 1621, richtte zich op het Atlantisch gebied, van de westkust van Afrika tot Zuid-, Midden- en Noord-Amerika, inclusief de Caribische eilanden. Vanaf 1683 was ook de Sociëteit van Suriname hier actief; andere particuliere (plantage)maatschappijen volgden. Aan het eind van de achttiende eeuw werden de VOC en de WIC opgeheven. Het Koninkrijk der Nederlanden hield een beperkt aantal koloniën over: Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen.

Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat de grote handelscompagnieën en andere particuliere ondernemingen (en later de Staat) een belangrijke rol speelden in het opzetten en in stand houden van een economisch en maatschappelijk systeem, gebaseerd op slavernij. Ze bedreven slavenhandel, zetten slaafgemaakten rechtstreeks of indirect in voor economisch gewin en faciliteerden het bezit van slaafgemaakten. Wie betrokken was bij deze compagnieën en/of hun activiteiten, in welke vorm dan ook, was in meerdere of mindere mate medeplichtig aan dit systeem, dus aan slavernij.

Slavernij bezat een aantal algemene kenmerken. Het overkoepelende doel van het slavernijsysteem lag in de productie van handelsgoederen om winst te maken. Hiervoor werden mensen tot slaaf gemaakt. De status van slaafgemaakte was in principe voor het leven en ging over van generatie op generatie. Slaafgemaakten werden ontmenselijkt en als objecten gekocht en verkocht. Bij legitimering van slavernij werden racistische theorieën ingezet.²

Waar we in dit rapport spreken over 'de kerk' gaat het tenzij anders vermeld over de plaatselijke, Delftse gemeente van de Nederduitse Gereformeerde Kerk voor de periode tot 1816 en van de Nederlandse Hervormde Kerk voor de periode na 1816. De eerstgenoemde was tot 1795 de zogenaamde publieke kerk, met een bevoorrechte positie. Wie geen lidmaat of op zijn minst 'liefhebber' was, kwam niet in aanmerking voor overheidsfuncties. Deze kerk was van onderaf

georganiseerd in plaatselijke gemeenten, regionale classes, provinciale synodes en een landelijke synode. Lagere organen vaardigden bestuurders af naar hogere organen.

In 1795 verloor de Nederduitse Gereformeerde Kerk haar bevoorrechte positie. Andere kerkgenootschappen kregen in principe gelijke rechten. In 1816 voerde koning Willem I een nieuw reglement in voor wat voortaan de Nederlandse Hervormde Kerk zou heten. Deze was juist van bovenaf georganiseerd: leden van lagere organen werden benoemd door hogere organen, met aan de top het Departement voor Hervormde Eredienst. Verzet tegen deze inmenging leidde in 1834 tot de Afscheiding en uiteindelijk tot de vorming van de Gereformeerde Kerken in Nederland en diverse andere afsplitsingen. De meeste gingen in 2004 of daarna met de Nederlandse Hervormde Kerk weer op in de Protestantse Kerk in Nederland.

De plaatselijke gemeente werd bestuurd door de kerkenraad, gevormd door predikanten, ouderlingen en diakenen. De predikanten waren leraar en herder van de gemeente. De ouderlingen hadden samen met de predikant een rol in het toezicht op leer en leven van de gemeenteleden. De diakenen waren verantwoordelijk voor de armenzorg.

Aandachtspunten

Na gericht vooronderzoek en in overleg met een door de Algemene Kerkenraad ingestelde werkgroep, onder voorzitterschap van city-pastor René Strenghtolt, en met als leden Kees Kruijff, Nicole Ringeling, Bram van der Sar en Henk de Vries, formuleerden we vier aandachtspunten.

1 Banden tussen bestuurders van kerk en compagnie.

Op basis van de notulen van de kerkenraad stelden we lijsten op van ouderlingen en diakenen van de gereformeerde gemeente. Die vergeleken we met de lijsten van Delftse bewindhebbers van de VOC en de WIC. Zo achterhaalden we in hoeverre er sprake was van personele overlap. Waren ouderlingen of diakenen ook bewindhebber van de compagnieën?

2 Delftse predikanten en ziekentroosters in de koloniën.

Op basis van de notulen van de kerkenraad en secundaire literatuur stelden we lijsten op van Delftenaren die als ziekentrooster of predikant voor de VOC of de WIC actief waren in de koloniën. Hierbij betrokken wij ook niet-Delftenaren die door de Delftse kerk werden uitgezonden. Welke rol speelde de Delftse kerk bij de uitzending van predikanten en ziekentroosters? Wat weten wij over hun gedragingen in de koloniën, vooral ten aanzien van slavernij?

3 Praktijk en theorie inzake belijdenis, doop en attestaties van zwarte mensen, vaak (voormalige) slaafgemaakten, in de Delftse kerken.

Op basis van de notulen van de kerkenraad, en zowel kerkelijke als gemeentelijke administratieve bronnen zochten we naar (voormalige) slaafgemaakten in Delft. Dankzij het gemeentelijke rapport hadden we al een lijstje van Afrikanen en Aziaten van ca. 1600 tot 1873 in Delft. Onderzoek naar hun wederwaardigheden in kerkelijke bronnen leverde nog een aantal nieuwe vondsten op. Hoe stelde de kerkenraad zich op ten aanzien van hun opname in de kerkelijke gemeenschap?

4 Deelname van de Delftse kerken en kerkelijke figuren aan het maatschappelijk debat over afschaffing van de slavernij in de periode 1780-1870.

Op basis van de notulen van de kerkenraad, krantenberichten en uitingen van de afschaffingsbeweging zochten we naar Delftse kerkelijke deelname aan het debat. Werde het onderwerp in de kerkenraad besproken? Namens kerkelijke functionarissen deel aan de discussie? En zo ja, deden zij dit vanuit hun rol in de kerk, of als particulier persoon?

Conclusies en samenvatting

1a Er is sprake van personele overlap tussen de kerkenraad en de besturen van de VOC en de WIC. Zestien bewindhebbers van de VOC (25 procent) en tien bewindhebbers van de WIC (34 procent) zijn op enig moment van hun leven ambtsdrager. De overlap is verreweg het grootst in de zeventiende eeuw. Voor de WIC is de afname in de achttiende eeuw deels verklaarbaar omdat het aantal door Delftenaren te vervullen zetels in 1674 wordt gehalveerd. Voor de VOC geldt iets dergelijks niet. Hier lijkt het erop dat de relatie tussen kerkenraad en bewindhebbers is veranderd. Misschien hebben de kerkenraad en de lidmaten liever geen bewindhebbers meer aan tafel als er over kerkelijke zaken wordt gesproken. Een andere mogelijkheid is dat de interesse van bewindhebbers voor kerkelijke aangelegenheden is bekoeld.

1b Ook op andere manieren zijn kerkenraad en de handelscompagnieën met elkaar verbonden. Een aantal van de door het stadsbestuur aangestelde commissarissen-politiek, die in de kerkenraad gevraagd en ongevraagd adviezen mogen geven, is tegelijkertijd bewindhebber bij de VOC of de WIC. De gaven die diakenen via de Kamer van Charitate aan gemeenteleden doen, worden deels gefinancierd door winst van de handelscompagnieën.

2a De Delftse kerkenraad speelt een actieve rol bij de aanstelling van ziekentroosters en predikanten in dienst van de handelscompagnieën, vooral voor de VOC.

In de notulen van de Delftse kerkenraad vonden we de uitzending van 23 predikanten voor de VOC, van wie er minstens 8 uit Delft afkomstig zijn. Nog eens 14 predikanten komen met zekerheid of met grote waarschijnlijkheid uit Delft, maar zijn vermoedelijk via een andere kamer in dienst van de VOC getreden. Daarnaast hebben we in de Delftse notulen de uitzending van 139 ziekentroosters gevonden. Het totaal aantal uitzendingen voor de VOC in de periode 1602-1796 bedraagt ca. 900 predikanten en ca. 3000 ziekentroosters. In de notulen van de Delftse kerkenraad wordt geen enkele uitzending van een predikant voor de WIC vermeld. In andere bronnen vonden we 7 predikanten die uit Delft afkomstig zijn of er na hun koloniale carrière komen wonen. Voor de functie van ziekentrooster voor de WIC worden 3 mannen in Delft geëxamineerd. Het totaal aantal uitzendingen van predikanten en ziekentroosters samen voor de WIC is ca. 360 voor de periode 1621-1674, voor latere jaren is het aantal niet bekend.

2b Enkele predikanten, zowel in Delft als in de koloniën, uiten kritiek op de praktijken van de VOC en de WIC.

De verhouding tussen kerkenraad en VOC is lange tijd gespannen, met als dieptepunt een rel over een kritische preek in 1626. Ook de WIC ligt onder een vergrootglas, getuige de preken naar aanleiding van het veroveren van de Zilvervloot door Piet Hein en diens begrafenis. Vanaf 1645 worden de verhoudingen in Delft harmonieuzer; bijdragen aan het koloniale systeem wordt gezien als mogelijkheid om het evangelie te verkondigen onder de 'blinde heidenen'.

In de overzeese gebieden zijn sommige predikanten kritisch op het gedrag van dienaren van VOC en WIC, ook ten aanzien van slavernij. Zij krijgen weinig ruimte om kritiek te uiten en moeten vaak kiezen tussen aanpassing of ontslag.

2c Predikanten en ziekentroosters in dienst van VOC en WIC zijn onderdeel van het koloniale systeem en hebben te maken met slavernij en slavenhandel. Bezit van slaafgemaakten is wijd verspreid onder predikanten, maar hebben we niet gevonden onder ziekentroosters.

De omgang van predikanten met slavernij komt overeen met wat bekend is van andere Nederlanders overzee. Slaafgemaakten worden gekocht en verkocht, bij testament vermaakt en in het gunstigste geval vrijgemaakt. We vonden een predikant in dienst van de VOC die weigert kinderen van slaafgemaakten te dopen.

3a De kerkenraad voert nauwelijks debat over de behandeling van zwarte inwoners van Delft, of het nu wel of niet voormalig slaafgemaakten zijn.

In het gemeentelijke rapport opperden we al de mogelijkheid dat een stadsgenoot van kleur indertijd minder opzien baarde dan we tegenwoordig wellicht geneigd zijn te denken.

Afgaand op de kerkelijke vermeldingen lijkt die veronderstelling steeds waarschijnlijker. We vonden in de onderzochte periode 21 dopen, 12 belijdenissen en 6 attestaties van (directe nazaten van) Afrikanen en Aziaten. Zij vallen op door hun namen en soms door een toevoegsel als 'Moor' of 'swarte', maar ze worden voor zover we kunnen zien niet anders behandeld dan anderen. Als er al belemmeringen voor een belijdenis worden opgeworpen, dan zijn die hetzelfde als bij witte kandidaat-lidmaten: iemand moet voldoende kennis hebben en zich betamelijk gedragen. We vonden enkele gevallen waarin bezwaar wordt gemaakt tegen een doop; niet van kerkelijke zijde, maar door degene die de slaafgemaakte uit de koloniën heeft meegenomen.

3b Voor zwarte mannen en vrouwen kan opname in de kerkelijke gemeenschap een middel zijn om onderdeel te worden van de Delftse samenleving.

Het onderzoek werpt iets meer licht op de wederwaardigheden van voormalige slaafgemaakten in Delft, in ieder geval wat het kerkelijk leven betreft. Vaak blijven zij bij hun voormalige eigenaars werken, dus het is de vraag hoeveel vrijheid zij zich werkelijk kunnen permitteren. Maar van enkelen konden wij achterhalen dat zij in redelijke welstand in Delft kunnen leven en ook onderling betrekkingen onderhouden. Zij missen hier een familienetwerk, maar misschien is deelname aan de kerkgemeenschap een middel om een nieuw sociaal netwerk te creëren.

4a Slavernij of de afschaffing daarvan is in de periode van ca. 1780 tot 1870 geen onderwerp waarover de kerkenraad zich uitspreekt.

In de notulen van kerkelijke vergaderingen is het debat geen onderwerp van gesprek. We hebben ook geen aanwijzingen dat predikanten hun ideeën hierover vanaf de kansel delen.

4b Individuele predikanten en kerkleden nemen wel deel aan het debat.

Een aantal ambtsdragers en een predikant zijn in 1778 lid van de Oeconomische Tak, waar onder meer wordt gedebatteerd over plantageslavernij. Over hun precieze standpunten is niets bekend.

In 1855 wordt de Delftse afdeling van de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij opgericht. De vereniging is geïnspireerd door het Réveil en diverse predikanten en ambtsdragers zijn er lid van. De opheffing van de afdeling, na het besluit tot afschaffing van de slavernij in 1863, wordt gevierd met een dankdienst in de Waalse kerk. Een aantal leden stapt over naar gezelschappen die zich richten op zendingsarbeid in de koloniën. Het koloniaal denken blijft intact.

1 Bestuurders van kerk en compagnie

1.0 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal: welke banden bestaan er tussen de besturen van de kerkenraad en de VOC en de WIC? We onderzoeken in de eerste plaats in hoeverre er personele overlap is. Met andere woorden: vervullen bestuurders van de compagnieën functies als ambtsdrager? Om personele overlap te kunnen vaststellen, zijn lijsten van ouderlingen en diakenen nodig. Die zijn door andere onderzoekers slechts tot 1622 gereconstrueerd. We hebben voor dit onderzoek dus eerst een namenlijst van deze ambtsdragers opgesteld tot 1796, het jaar waarin de VOC is genationaliseerd. Als bron gebruikten we de notulen van de kerkenraad, waarin doorgaans jaarlijks is genoteerd wie tot ouderling en diaken worden verkozen. Voor de periode 1600-1796 resulteert dit in een lijst van ruim 600 verschillende personen. Deze lijst hebben wij vergeleken met de naamlijsten van VOC- en WIC-bewindhebbers die wij hebben gemaakt ten behoeve van het onderzoeksrapport voor de gemeente Delft in 2023. In een tabel (zie bijlage 1) is de overlap weergegeven; die wordt hieronder nader besproken.

Daarnaast kwamen wij twee andere gevallen tegen van relaties tussen kerk en compagnie. Die hebben we in dit bestek niet kunnen uitwerken, maar willen we wel kort aanstippen.

1.1 De handelscompagnieën

1.1.1 VOC (1602-1796)

De VOC is opgericht in 1602. In zes steden wordt een Kamer gevestigd met eigen bewindhebbers, in principe voor het leven benoemd. Er zijn er zestig in totaal. De Kamer Amsterdam krijgt twintig bewindhebbers, Zeeland (Middelburg) twaalf en Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen elk zeven. Om in Delft bewindhebber te kunnen worden, moet iemand ten minste 3000 gulden aan aandelen bezitten; ter vergelijking: een gemiddeld dagloon bedraagt aan het eind van de zeventiende eeuw ongeveer één gulden.

In 1661 raakt de Kamer Delft één bewindhebbersplaats kwijt. De landgewesten dragen financieel bij aan de faciliteiten die de VOC geniet van de landelijke overheid en eisen in ruil daarvoor het recht om ook bewindhebbers te benoemen. De Staten van Overijssel mogen voortaan iemand voor maximaal acht jaar benoemen in de Kamer Delft. In 1696 krijgt de Ridderschap, dat wil zeggen de edelen die samen één stem hebben in de Staten van Holland, een zetel in de Kamer Delft of Rotterdam, afhankelijk van waar er een vacature valt.

De zes Kamers vaardigen drie keer per jaar vertegenwoordigers af naar het hoofdbestuur, de Heren XVII. Daarin heeft de Kamer Amsterdam acht zetels, Zeeland vier en de overige Kamers elk één. De niet-Amsterdamse Kamers vervullen bovendien bij toerbeurt een zetel om te voorkomen dat Amsterdam een meerderheid bezit. In de achttiende eeuw raakt de VOC in financiële problemen. Per 1 maart 1796 neemt de staat alle bezittingen en schulden over.³

1.1.2 WIC (1621-1791)

De WIC is opgericht in 1621 en heeft net als de VOC lokale bestuurskantoren: de Kamers Amsterdam, Zeeland, Noorderkwartier (Hoorn, Enkhuizen), Stad en Lande (Groningen) en De Maze (Delft, Dordrecht en Rotterdam). Amsterdam is de grootste met 4/9 aandeel, Zeeland bezit 2/9 en de overige drie elk 1/9. Omdat Delft binnen De Maze verantwoordelijk is voor 1/3 deel betekent dit dat Kamer Delft in principe staat voor een deelname van 1/27 in de activiteiten en de winsten of verliezen van de WIC. Liefst 74 bewindhebbers zijn over de zes Kamers verdeeld: twintig voor Amsterdam, twaalf voor Zeeland en voor de overige kamers elk veertien. Om in Delft bewindhebber te kunnen worden is een aandelenkapitaal vereist van 4000 gulden, hoger dan bij de VOC. De overkoepelende macht ligt bij de Heren XIX: negentien vertegenwoordigers van de afzonderlijke Kamers. Kamer De Maze heeft hierin twee zetels, bij toerbeurt bezet door de kamers Delft, Dordrecht en Rotterdam.

Bij een reorganisatie van de WIC in 1651 wordt het aantal bewindhebbers gehalveerd, zodat Delft er nog maar twee overhoudt. De compagnie raakt in financiële problemen en maakt in 1674 een doorstart, ook wel bekend als de Tweede WIC. Het hoofdbestuur bestaat voortaan uit tien vertegenwoordigers: de Heren X. De Kamer Amsterdam heeft hierin vier zetels, Zeeland twee en de overige Kamers elk één. Het tiende lid is een afgevaardigde van de Staten-Generaal. In de achttiende eeuw moet de WIC steeds vaker een beroep doen op de Staten-Generaal. Die neemt in 1791 alle aandelen over tegen 30 procent van de nominale waarde; de WIC wordt failliet verklaard en opgeheven.⁴

1.1.3 Bewindhebbers en stadsbestuur

De Delftse Kamers van de VOC en de WIC hebben respectievelijk 77 en 29 bewindhebbers gehad.⁵ De eerste twaalf bewindhebbers van de VOC hebben hun ambt te danken aan deelname aan de zogenaamde 'voorcompagnie'; pas in 1617 is hun aantal door versterf onder de zeven gedaald en ontstaat een vacature. De 65 sindsdien aangetreden bewindhebbers van de Kamer Delft en de 29 Delftse bewindhebbers van de WIC worden benoemd door het stadsbestuur. Als in een college van bewindhebbers een vacature ontstaat, stellen de hoofdparticipanten (de grootste geldschietters van de compagnie) een meervoudige voordracht op. De burgemeesters maken hieruit een keuze, waarna de desbetreffende persoon voor het leven wordt aangesteld. De meesten blijven inderdaad tot hun overlijden, anderen doen tussentijds afstand van hun functie, soms wegens leeftijd maar vaker ten behoeve van een familielid.

De vier burgemeesters worden net als de zeven schepenen van de stad telkens benoemd voor één jaar. Zij worden gekozen door en uit de Veertigraad, een kiescollege gedomineerd door enkele vooraanstaande families. Uit eerder onderzoek is gebleken dat het overgrote deel van de bewindhebbers uit dezelfde kringen afkomstig is als de stadsbestuurders.

Van de 65 bewindhebbers van de VOC die vanaf 1617 door de burgemeesters worden verkozen, zijn er 58 op enig moment lid van de Veertigraad, ofwel 89 procent. Liefst 49 van de 58 zijn al lid van de Veertigraad wanneer zij worden verkozen als bewindhebber. Na 1699 komt het nooit meer voor dat iemand van buiten de Veertigraad tot bewindhebber wordt benoemd.

Van de 29 bewindhebbers van de WIC zitten er 22 in de Veertigraad (76 procent), op één na ook allemaal al voor hun benoeming. Het komt dus vrijwel nooit voor dat iemand van buiten de Veertigraad tot bewindhebber wordt benoemd. Van de 22 bewindhebbers die in de Veertigraad zitten, bekleden er 17 het ambt van schepenen en zijn er 13 een tijd lang burgemeester van de stad.

	Aantal	In Veertigraad	%	Eerst Veertigraad	Later Veertigraad
Bewindhebber VOC	65	58	89%	49	9
Bewindhebber WIC	29	22	76%	21	1

1.2 Bewindhebbers als ambtsdragers

Voor zitting in de Veertigraad is lidmaatschap van de gereformeerde kerk formeel geen vereiste, maar in de praktijk hebben niet-gereformeerden geen toegang tot het stadsbestuur. Kandidaten moeten op zijn minst 'liefhebber' zijn, hetgeen onder meer blijkt uit geregelde kerkgang. Aangezien het overgrote deel van de bewindhebbers ook in de Veertigraad zit, kunnen we vaststellen dat zij overwegend gereformeerd zijn. De volgende vraag is of zij ook ambten vervullen in de kerkenraad.

De kerkenraad bestaat (naast de predikanten) uit zes ouderlingen en acht diakenen. Hun ambtstermijn bedraagt twee jaar, waarna zij ten minste twee jaar 'ambtsrust' genieten alvorens zij weer kunnen worden gekozen. Jaarlijks wordt de helft van het aantal ambtsdragers vernieuwd. De kerkenraad stelt daartoe een dubbel aantal kandidaten op, waaruit de gemeenteleden de helft kiezen. De dubbeltallen worden ter goedkeuring voorgelegd aan de burgemeesters. Een enkele keer weigeren zij een kandidaat, maar een reden daarvoor wordt nooit vermeld.

1.2.1 VOC-bewindhebbers als ambtsdragers

Van de 65 na 1617 aangetreden VOC-bewindhebbers zijn er zestien op enig moment in hun leven ambtsdrager, dus afgerond 25 procent. Vijftien van hen zijn ouderling; samen vervullen zij 35 ambtsperiodes van gemiddeld twee jaar. Drie bewindhebbers, afgerond 5 procent, zijn op enig moment in hun leven diaken; zij vervullen allen slechts één ambtsperiode. Twee van de drie worden later ouderling.

Alle VOC-bewindhebbers die ooit in hun leven ambtsdrager zijn, komen we ook tegen als lid van de Veertigraad. Elf van hen zijn al veertigraad wanneer zij tot ouderling worden gekozen.

Opvallend is dat pas in 1645 de eerste VOC-bewindhebber ambtsdrager wordt: de koopman **Geraldo Welhouck**. Dit lijkt geen toeval. Zoals verderop zal blijken is er tot die tijd regelmatig sprake van spanningen tussen de VOC-bewindhebbers en de kerkenraad. Het tij keert met het aantreden van dominee **Robertus Junius**, die predikant in Delft wordt na een jarenlang verblijf op Formosa (nu Taiwan) in dienst van de VOC. Hij pleit voor nauwe samenwerking tussen kerk en compagnie en leidt persoonlijk mensen op voor het werk als predikant in de koloniën. Vanaf dat jaar zien we een gestage stroom predikanten en ziekentroosters vanuit Delft in VOC-dienst treden.

Wanneer Welhouck in 1645 ouderling wordt, is hij een van de rijkste en machtigste mensen van zijn tijd. Hij is dan al twintig jaar lid van de Veertigraad en heeft tal van andere ambten bekleed, zowel binnen als buiten Delft. In 1654 wordt hij nogmaals tot ouderling gekozen, dan samen met **Dirk Joosten van Lodensteijn**. Die is in 1644 al eens diaken, maar wordt pas in 1653 bewindhebber. In 1667 wordt bewindhebber **Dirk Bruijnsz van der Dussen** ouderling, maar hij overlijdt voor zijn ambtstermijn is afgelopen. In 1678 treedt bewindhebber **Pieter Ewoutsz van der Dussen** aan als ouderling; hij bekleedt het ambt liefst vijf keer, voor het laatst in 1699. Deze vier en twee anderen, benoemd in de periode 1690-1698, zijn allemaal eerst bewindhebber en worden daarna ouderling. Deze zes vervullen al hun dertien ambtstermijnen als ouderling terwijl zij tevens VOC-bewindhebber zijn. In de zeventiende eeuw lijken deze ambten prima te combineren.

Dat verandert in de achttiende eeuw. De negen personen die dan op enig moment beide functies bekleden, zijn eerst ouderling en worden pas daarna bewindhebber. Zeven van de negen worden nooit meer ouderling wanneer zij eenmaal tot bewindhebber zijn gekozen. **Abraham Cornelisz van Bleyswijck** laat zich in 1738, het jaar waarin hij bewindhebber wordt, verleiden om toch nog één keer een termijn als ouderling te dienen. Hij doet het vast niet met tegenzin, want hij heeft er dan al vijf ambtsperiodes opzitten. **Adriaan IJsbrandsz de Bij** wordt in 1747 voor een derde keer als ouderling gekozen, een jaar nadat hij bewindhebber is geworden. Na 1758, wanneer de ambtstermijn van ouderling **Franco Maartensz Pauw** 1758 afloopt, zit er geen enkele VOC-bewindhebber meer in de kerkenraad.

1.2.2 WIC-bewindhebbers als ambtsdragers

Van de 29 WIC-bewindhebbers zijn er tien op enig moment van hun leven ambtsdrager, dat wil zeggen afgerond 34 procent. Acht van de tien zijn ouderling; samen vervullen zij 29 ambtstermijnen van gemiddeld twee jaar. Vier van deze acht zijn al diaken geweest voordat zij tot ouderling worden gekozen. Twee bewindhebbers zijn diaken maar schuiven niet door naar het ambt van ouderling. In totaal zijn zes van 29 WIC-bewindhebbers op enig moment in hun leven diaken, afgerond 21 procent; samen vervullen zij zeven ambtstermijnen. De absolute koploper als ambtsdrager is **Hugo Adriaansz van 's-Gravesande**: hij is vanaf 1666 liefst zeven keer ouderling, de laatste vijf keer gecombineerd met het bewindhebberschap van de WIC. In diezelfde periode vertegenwoordigt hij Kamer De Maze in de Sociëteit van Suriname, de handelsorganisatie die in 1683 wordt opgericht om de kolonie Suriname met hulp van tienduizenden slaafgemaakten tot een winstgevende plantagesamenleving te maken.⁶

Anders dan bij de VOC zijn niet alle WIC-bewindhebbers die op enig moment kerkelijk ambtsdrager zijn, ook lid van de Veertigraad; het geldt voor slechts zeven van de tien personen. Drie van hen zijn eerder ambtsdrager dan veertigraad.

Voor zeven van de tien WIC-bewindhebbers geldt dat zij eerst ouderling zijn en pas later bewindhebber worden; zes zijn eerst diaken en later bewindhebber. Alleen **Hendrik Hendriksz van Millegem** is al bewindhebber wanneer hij in 1627 voor het eerst ouderling wordt. Net als bij de VOC worden in de achttiende eeuw in principe geen WIC-bewindhebbers meer gekozen tot kerkelijk

ambtsdrager. De enige uitzondering is **Gaspar Rudolph van Kinschot**, in 1742 en 1746 voor de derde en vierde keer gekozen tot ouderling. Vanaf 1748 zit er dus geen enkele WIC-bewindhebber meer in de kerkenraad.

	Aantal	Diaken	%	Ouderling	%	Eerst Ouderling	Eerst Bewindhebber
Bewindhebber VOC	65	3	5%	15	23%	6	9
Bewindhebber WIC	29	6	21%	8	28%	7	1

1.2.3 Analyse van de overlap

Zestien bewindhebbers van de VOC en tien bewindhebbers van de WIC zijn op enig moment van hun leven ambtsdrager. Het meest relevant is de overlap bij degenen die een kerkelijk ambt vervullen op het moment dat zij ook actief zijn bij de VOC of WIC. Vijftien ambtsperiodes van ouderlingen worden bekleed door op dat moment actieve VOC-bewindhebbers; het gaat om dertien benoemingen tussen 1645 en 1699 en twee in 1738 en 1747. Zeventien ambtsperiodes van ouderlingen worden bekleed door op dat moment actieve WIC-bewindhebbers; het gaat om vijftien benoemingen tussen 1624 en 1694 en twee voor de genoemde Van Kinschot in 1742 en 1746.

De overlap is verreweg het grootst in de zeventiende eeuw. Voor de WIC is de afname in de achttiende eeuw deels verklaarbaar omdat het aantal door Delftenaren te vervullen zetels in 1674 wordt gehalveerd. Voor de VOC geldt iets dergelijks niet. Het is daarom moeilijk een verklaring te geven voor deze ontwikkeling. In de notulen staat alleen het resultaat van beraadslagingen, zelden of nooit wordt gerept van de overwegingen om tot een besluit te komen. Het is onwaarschijnlijk dat het ouderlingschap onaantrekkelijk is geworden voor gezeten bestuurders, want er zijn met name onder de VOC-bewindhebbers nog heel wat veertigraden die ouderling worden. Het lijkt er dan ook meer op dat de relatie tussen kerkenraad en bewindhebbers is veranderd. Misschien hebben de kerkenraad en de lidmaten liever geen bewindhebbers meer aan tafel als er over kerkelijke zaken wordt gesproken. Een andere mogelijkheid is dat de interesse van bewindhebbers voor kerkelijke aangelegenheden is bekoeld.

1.3 Andere banden tussen kerk en compagnie

1.3.1 Commissarissen-politiek

Behalve als kerkelijk ambtsdrager is er nog een manier waarop bewindhebbers van VOC en WIC zich in de kerkenraad kunnen manifesteren. Het stadsbestuur benoemt jaarlijks twee leden van de Veertigraad als zogenaamde commissarissen-politiek in de kerkenraad. Zij mogen de vergaderingen van de kerkenraad bijwonen, maar niet als lid, dus zonder stemrecht. Wel kunnen ze gevraagd en ongevraagd advies geven over het besprokene. Dat doen ze met name als het gaat over zaken op het snijvlak van kerk en stad. Een enkele keer bevestigen ze dat iemand die wil worden geëxamineerd als ziekentrooster inderdaad door de compagnie als zodanig is aangesteld. In 1672 krijgt de kerkenraad de toezegging dat er alleen nog lidmaten worden benoemd tot commissaris-politiek, wat eerder kennelijk geen vereiste is.⁷

Een naamlijst van commissarissen-politiek is helaas niet voorhanden. Om die namen te achterhalen, moet een veelheid aan bronnen volledig worden doorgenomen. Dat is in het kader van dit onderzoek onbegonnen werk. Bovendien is het nog maar de vraag hoe volledig zo'n reconstructie kan zijn. We moeten daarom volstaan met enkele toevallige vondsten waaruit blijkt dat ook hier sprake is van contact tussen compagniebestuur en kerkenraad.

In 1660 wordt **Arent van der Graeff** benoemd tot commissaris-politiek. Hij zit sinds 1653 in de Veertigraad en is al vanaf 1644 bewindhebber van de WIC, een functie die zijn gelijknamige grootvader eerder bekleedde. Van der Graeff is koopman in onder meer suiker en tabak en rust zelf

schepen uit voor de vaart naar Angola. Hij is dus niet alleen een belegger, maar ook een actieve handelaar in de keten van de trans-Atlantische driehoekshandel.⁸

In juli 1720 verwelkomt de kerkenraad als commissaris-politiek **Nicolaas Adriaansz Boogaert, heer van Belois**. Hij is in 1699 zijn vader opgevolgd als bewindhebber van de VOC. Sinds 1710 zit hij in de Veertigraad. Van deze zetel doet hij afstand in 1732 ten behoeve van zijn zoon **Adriaan**, die later bewindhebber van de WIC en daarna van de VOC zal worden. Adriaan wordt bovendien drie keer tot ouderling gekozen: in 1719, 1723 en 1727. Dus juist tijdens zijn eerste termijn als ouderling woont zijn vader de kerkenraad bij als commissaris-politiek. Het geeft aan hoe niet alleen personen, maar zelfs hele dynastieën hun invloed doen gelden in diverse besturen.⁹

Dat zien we ook bij een derde commissaris-politiek, die we in 1743 tegenkomen in de notulen van de kerkenraad. Hij wordt kortweg aangeduid als 'Van Bleyswijck'. Het kan natuurlijk gaan om de eerdergenoemde **Abraham Cornelisz van Bleyswijck**, die er dan al zes termijnen als ouderling op heeft zitten. Of om **Guiljelmus Abrahamsz van Bleyswijck**, die twee keer ouderling is geweest. Maar er zit op dat moment nog een derde lid van die wijdvertakte familie in de Veertigraad: **Maarten Francoz van Bleyswijck**. Zonder diepgaand verder onderzoek is niet uit te maken wie van de drie in 1743 het ambt van commissaris-politiek bekleedt. Veel maakt het niet uit: we weten dat ze alle drie belangen hebben bij koloniale handel. Maarten en Abraham zijn in 1743 beiden bewindhebber van de VOC, Guiljelmus wordt het in 1753. Maarten is bovendien al eerder bewindhebber geweest bij de WIC.¹⁰

1.3.2 Diakenen in de Kamer van Charitate

Naast de personele overlap blijkt ook een van de taken van de ambtsdragers meer verweven te zijn met de handelscompagnieën dan vooraf gedacht. De diakenen uit de kerkenraad zijn belast met de zorg voor verarmde lidmaten van de gereformeerde kerk. Sinds 1597 doen zij dit in samenwerking met charitaatmeesters die door het Delftse stadsbestuur zijn samengesteld. Diakenen en charitaatmeesters vormen samen de Kamer van Charitate, een centrale armenzorginstelling die zorgdraagt voor alle armen in Delft. Lidmaten en niet-lidmaten ontvangen hun steun op afzonderlijke dagen, verder is de uitdeling gelijk. Diakenen en charitaatmeesters werken op gelijke voet samen. De diaconie bestaat wel als afzonderlijk orgaan, maar in de praktijk maakt zij onderdeel uit van de Kamer van Charitate.¹¹

In het gemeentelijke rapport over het slavernijverleden van Delft concludeerden we al dat een aantal Delftse liefdadigheidsinstellingen aandelen bezat in de VOC en WIC. Soms belegden zij daar zelf in, vaker waren deze waardepapieren afkomstig uit erfenissen en legaten. We meldden een aantal van de aangetroffen bezittingen: een WIC-aandeel van 250 gulden van de Kamer van Charitate en een VOC-aandeel van 3000 gulden van de diaconie.¹²

Bij het nazien van een van de grootboeken van de Kamer van Charitate, over de periode 1680-1724, ontdekten we naast de enigszins toevallig verkregen aandelen een structurele inkomstenbron. De VOC-Kamer Delft draagt 0,1 procent van de verkoopwinst van alle koloniale goederen over aan de Kamer van Charitate. Dit levert een relatief constante stroom van inkomsten op. Van de VOC-Kamer ontvangt de Kamer van Charitate vrijwel ieder jaar een paar honderd gulden, soms zijn de bedragen van een paar jaar bij elkaar opgeteld. Een dergelijke regeling is in ieder geval ook gebruik bij de WIC-Kamers van Amsterdam en Dordrecht.¹³ We hebben geen aanwijzingen gevonden dat de Delftse kerkenraad zelf aandringt op deze inkomstenbron; het geld wordt echter ook niet op principiële gronden afgewezen.

Minder lucratief, maar wel van symbolisch belang, is de collectebus van de Kamer van Charitate die bij de VOC-Kamer aan de gevel hangt.¹⁴ Nader onderzoek in het archief van de Kamer van Charitate zou meer licht kunnen werpen op deze financiële band tussen koloniale handel en de kerkelijke armenzorg, evenals over eventuele actieve handel in VOC- en WIC-aandelen.

1.4 Conclusie

1a Er is sprake van personele overlap tussen de kerkenraad en de besturen van de VOC en de WIC.

Zestien bewindhebbers van de VOC (25 procent) en tien bewindhebbers van de WIC (34 procent) zijn op enig moment van hun leven ambtsdrager. De overlap is verreweg het grootst in de zeventiende eeuw. Voor de WIC is de afname in de achttiende eeuw deels verklaarbaar omdat het aantal door Delftenaren te vervullen zetels in 1674 wordt gehalveerd. Voor de VOC geldt iets dergelijks niet. Hier lijkt het erop dat de relatie tussen kerkenraad en bewindhebbers is veranderd. Misschien hebben de kerkenraad en de lidmaten liever geen bewindhebbers meer aan tafel als er over kerkelijke zaken wordt gesproken. Een andere mogelijkheid is dat de interesse van bewindhebbers voor kerkelijke aangelegenheden is bekoeld.

1b Ook op andere manieren zijn kerkenraad en de handelscompagnieën met elkaar verbonden.

Een aantal van de door het stadsbestuur aangestelde commissarissen-politiek, die in de kerkenraad gevraagd en ongevraagd adviezen mogen geven, is tegelijkertijd bewindhebber bij de VOC of de WIC. De gaven die diakenen via de Kamer van Charitate aan gemeenteleden doen, worden deels gefinancierd door winst van de handelscompagnieën.

2 Delftse ziekentroosters en predikanten in dienst van VOC en WIC

2.0 Inleiding

De VOC en de WIC zijn ondernemingen, gericht op winst. Maar tot op zekere hoogte is er ook oog voor de geestelijke verzorging van de opvarenden van de schepen en het personeel van de compagnieën in overzeese nederzettingen. Deze verzorging strekt zich vaak uit tot het bedrijven van zending onder de inheemse bevolking en slaafgemaakten. Hiervoor stellen de compagnieën predikanten en ziekentroosters (of ziekenbezoekers) aan. In dit hoofdstuk onderzoeken we de rol die de Delftse kerk speelt bij de uitzending van deze zielzorgers. Een tweede vraag betreft de door Delft uitgezonden of uit Delft afkomstige predikanten en ziekentroosters. Wat weten wij over hun gedragingen in de koloniën, vooral ten aanzien van slavernij?

Een predikant heeft een theologische opleiding genoten en mag als enige de sacramenten van doop en Heilig Avondmaal bedienen. Ook het preken en het bevestigen van huwelijken is aan hem voorbehouden. Predikanten worden geëxamineerd en in hun ambt bevestigd door de classis, de regionale kerkvergadering. Ziekentroosters hebben een veel beperktere bevoegdheid; zij leggen een examen af in de kerkenraad. Bevordering van ziekentrooster tot predikant komt voor. Het kan officieel alleen na voltooiing van de studie en aflegging van het examen voor een Nederlandse classis. Maar ook de kerkenraad van Batavia matigt zich dit recht aan.¹⁵

De naar de koloniën uitgezonden predikanten en ziekentroosters worden aangesteld en bezoldigd door de compagnieën. Sommigen solliciteren rechtstreeks bij deze werkgevers, anderen worden door VOC of WIC aangezocht, weer anderen worden gerekruteerd door kerkelijke instanties. In alle gevallen is goedkeuring nodig van de kerkenraad van de stad waar de desbetreffende Kamer van de compagnie is gevestigd. Zo ook in Delft, waar beide compagnieën een vestiging hebben; de VOC tot de opheffing in 1796, de WIC tot 1674, waarna het kantoor verhuist naar Rotterdam.

In de notulen van de kerkenraadsvergaderingen hebben we onderzocht wat de rol van de Delftse kerk is bij de aanstelling van predikanten en ziekentroosters in dienst van de compagnieën. De gevonden gegevens zijn aangevuld met informatie uit andere bronnen en literatuur. Ten slotte hebben we uiteraard gebruik gemaakt van de gegevens die we eerder verzamelden tijdens onderzoek naar het Delftse slavernijverleden in opdracht van de gemeente Delft. In dit hoofdstuk komen diverse uit Delft afkomstige predikanten en ziekentroosters aan de orde, voor een overzicht zie bijlage 2 en 3. Over drie van hen zijn korte biografieën gemaakt (bijlagen 4-6).

2.1 Ziekentroosters en predikanten voor de VOC

De VOC heeft in de twee eeuwen van haar bestaan ca. 900 predikanten in dienst. Het aantal ziekentroosters moet rond de 3000 liggen.¹⁶ Een predikant verdient 80 tot 100 gulden per maand en soms nog wel meer; een flink bedrag als je bedenkt dat de schipper van een VOC-schip maximaal 80 gulden ontvangt. De gage van een ziekentrooster is veel bescheidener: 30 gulden per maand, na 1714 zelfs maar 24 gulden.¹⁷ Naast een salaris ontvangt een predikant ook vergoedingen in natura, zoals boter, wijn, olie, kaarsen en brandhout. Als je dat kapitaliseert, kan een predikantsinkomen oplopen tot 3000 gulden per jaar. Daarnaast krijgt hij nogal eens geschenken, bijvoorbeeld bij de inzegening van huwelijken of het dopen van kinderen van vooraanstaande personen.¹⁸

Veel VOC-personeel verdient een centje bij door privéhandel. Predikanten en ziekentroosters zullen geen uitzondering zijn geweest. Als dominee **Abraham Feilingius** in 1718 na een kort verblijf in Nederland terugkeert naar Batavia, maakt hij vlak voor zijn overlijden aan boord van zijn schip een testament. Hij benoemt zijn vrouw **Alida Clinck** tot universeel erfgename, maar zij moet hun kinderen Geertruida en Gerardus elk 2000 rijksdaalders van 48 stuivers uitkeren. Zo'n kapitaal van bijna 10.000 gulden is niet bijeen te brengen van enkel een predikantsgage van 100 gulden per maand. Feilingius beschikt dus over veel eigen geld of hij verdient bij met andere werkzaamheden of handel.¹⁹

In de notulen van de Delftse kerkenraad wordt de uitzending van 23 predikanten voor de VOC vermeld, van wie er minstens 8 uit Delft afkomstig zijn. In andere bronnen en literatuur zijn nog eens

14 predikanten gevonden die met zekerheid of met grote waarschijnlijkheid uit Delft afkomstig zijn, maar vermoedelijk via een andere kamer in dienst van de VOC zijn getreden. Daarnaast hebben we in de Delftse notulen de uitzending van 139 ziekentroosters gevonden; enkelen van hen komen meermaals terug voor een nieuwe reis. Zie voor een overzicht bijlagen 2 en 3. Wegens het grote aantal hebben we geen onderzoek kunnen doen naar hun herkomst. Ook zijn we niet op zoek gegaan naar Delftenaren die via een andere VOC-kamer als ziekentrooster zijn uitgevaren.

Er is wel gericht gezocht naar testamenten en boedelpapieren van de 37 betrokken predikanten en de 139 ziekentroosters. Slaafgemaakten werden immers beschouwd als goederen die gekocht, verkocht, geschonken of bij testament vermaakt konden worden. Verder zijn via een recent door het Huygens Instituut ontwikkelde zoekmachine de zogenaamde ‘overgekomen papieren’ in de archieven van de VOC op hun namen doorzocht.²⁰ Dat kon niet uitputtend gebeuren, want het zoeken is complex wegens de vele mogelijke spellingswijzen van namen en het aantal treffers is vaak onafzienbaar groot.

2.1.1 Ziekentroosters

Al vóór de oprichting van de VOC en de WIC is er aandacht voor de geestelijke verzorging aan boord van schepen. Net als in het leger zijn er op de vloot predikanten en ziekentroosters aanwezig. Ook bij de eerste commerciële expedities die vanaf 1595 naar Indië vertrekken zijn ziekentroosters aan boord. Delftenaar **Philips Pietersz van Hueren** is er een van (zie bijlage 4). In 1598 preekt hij op Mauritius en doopt hij daar een zwarte jongen – vermoedelijk de allereerste slaafgemaakte die door een Nederlander wordt gedoopt. Hiermee gaat Philips zijn boekje te buiten. Een ziekentrooster heeft immers geen theologische opleiding genoten. Alleen een predikant mag dopen, huwelijken bevestigen en de sacramenten van doop en Heilig Avondmaal bedienen.

Na de oprichting van de VOC in 1602 ontstaat al snel de behoefte aan regulering van werving en examinering van ziekentroosters en predikanten. **Abraham van der Beets** (ook wel Betius of Besius genaamd), die in 1598 uit Delft naar Indië vertrekt als ziekentrooster, doet dat op gezag van de Staten van Holland.²¹ Maar als hij na terugkeer in 1603 opnieuw wil uitvaren, wordt hij door de Kamer Amsterdam van de VOC benoemd tot predikant. Dat schiet de Amsterdamse kerkenraad in het verkeerde keelgat. Van der Beets is immers nog nooit door welke classis dan ook geëxamineerd. Sterker nog: hij heeft nimmer een propositie gedaan. Twee predikanten kaarten de zaak aan bij de bewindhebbers. Die halen bakzeil: als de Kamer Amsterdam twee weken later besluit over de uitzending van Van der Beets, wordt hij ziekentrooster genoemd.²² Ook als hij na terugkeer in 1609 in Delft trouwt, wordt hij niet aangeduid als dominee; evenmin in het testament van zijn moeder.²³

Een soortgelijke kwestie speelt in 1604-1605 rond **Cornelis Joosten**, schoolmeester van Overschie. Hij wil graag predikant worden, maar de classis Delfland vindt hem niet geschikt; men heeft liever gestudeerde lieden, die het Grieks en Latijn beheersen. Kort daarop komt de mededeling dat meester Cornelis is aangesteld om op een VOC-schip ‘de siecken te troosten ende andere vermaningen ende gebeden te doen, gelyck daervan op sulcke schepen het gebruyck is’. Hij heeft examen gedaan in Amsterdam, maar omdat hij op een Delfts schip zal uitvaren, vindt de Amsterdamse kerkenraad dat de Delftse collega’s hem van een instructie moeten voorzien. Meester Cornelis denkt zelf dat hij als predikant wordt uitgezonden, maar zowel in Amsterdam als in Delft wordt hij beschouwd als ziekentrooster. De classis stelt een daarop afgestemde instructie voor hem op en drukt hem op het hart zich daar strikt aan te houden.²⁴

In 1623 stelt de classis Amsterdam een reglement vast voor ziekentroosters bij de VOC en de WIC; de Delftse kerkenraad neemt dit in 1650 over in de eigen boeken. Hierin verklaart de kerkenraad dat de kandidaat examen heeft gedaan, zuiver in de leer en godvruchtig van levenswijze is bevonden en ook beschikt over de bekwaamheden om als ziekentrooster te dienen. Hij krijgt aan boord drie taken:

- Elke ochtend en elke avond en in geval van bijzondere noden in het openbaar bidden.
- Zondags enkele Bijbelgedeelten lezen, psalmen voorzingen en een preek van een gereformeerde leraar voorlezen. De ziekentrooster mag niet zelf preken, want – zo wordt uitdrukkelijk gesteld – hij is geen predikant.

- Gods woord voorhouden aan degenen die het nodig hebben, in het bijzonder de zieken en de 'aengevochtene', dus degenen die door twijfel bevangen zijn.

De ziekentrooster belooft zijn werk trouw te zullen verrichten en zich niets aan te matigen dat op het terrein van een predikant ligt.²⁵ Op dit laatste punt doen zich later toch nog wel eens grensgeschillen voor. In 1754 stelt de Delftse kerkenraad op gezag van de Generale Synode dat ziekentroosters de zegen niet mogen uitspreken, een beperking die ook expliciet wordt toegevoegd aan de instructie.²⁶ In 1791 besluit de kerkenraad ziekentroosters voortaan niet meer te examineren op het voorgaan in gebed.²⁷ Mogelijk vond men dat dit toch was voorbehouden aan een predikant.

Vanaf 1623, het jaar waarin Amsterdam het reglement voor ziekentroosters vaststelt, mengt ook de Delftse kerkenraad zich in de procedure. Op 13 november meldt zich hier ene **Jan Cornelisz**, die wil uitvaren op 'de Westindische schepen'. Hij wordt geëxamineerd 'in de principaelste stücken van de christelijcke religie' door dominee **Sonnevelt**. Na het examen oordeelt de voltallige vergadering dat Jan Cornelisz voldoende bekwaam is en dat hem daarvan attestatie kan worden verstrekt.²⁸

In 1649 besluiten de Heren XVII van de VOC dat op elk schip dat uitvaart een ziekentrooster meegaat, met als argument dat de kerken in Indië grote behoefte hebben aan personeel voor de kerk- en schooldienst.²⁹ Dan wordt ook de wervingsprocedure aangescherpt. De kerkenraad vraagt voortaan altijd bewijs dat iemand daadwerkelijk door de compagnie wordt aangesteld. Dat kan met een schriftelijke verklaring, of door een persoonlijke mededeling van een bewindhebber aan een predikant. Zo bevestigt VOC-bewindhebber **Maarten Engelbertsz Pauw** in november aan dominee **Spranckhuysen** dat kleermaker **Jan Jansz van der Wee** op de rol staat om als ziekentrooster te worden uitgezonden. Ook de eisen die de kerkenraad stelt aan de bekwaamheid van een kandidaat worden nauwer omschreven. Jan wordt ondervraagd over de fundamenteën van de christelijke religie en de actuele controverses. Hij blijkt zo goed onderlegd dat hij in staat wordt geacht om niet alleen 'door de gesunde leere de onwetende t'onderwijzen, de ongeregelde te vermaken, de swacke te vertroosten, maer oock selfs de wederspreekers te overtuijgen'. Bovendien geeft hij blijk van een goede beheersing van de praktische aspecten van het ambt: voorlezen, zingen en bidden. Dominee **Junius** zal de bewindhebbers informeren dat Jan een loffelijke attestatie krijgt.³⁰

Er zijn tal van aanwijzingen dat het examen door de kerkenraad serieus wordt genomen. **Cornelis Verdonck** is in 1655 'noch niet bequaem': hij scoort onvoldoendes voor lezen en zingen.³¹ **Adriaen Verburg** kan redelijk zingen, maar zijn bidden is 'onschriftmatig en gemaekt'. Bovendien is hij op het gebied van leerstellingen en zielsbehandeling 'verwart en slegt'. Hij wordt daarom zonder pardon afgewezen.³² **Cornelis Decker** kan wel goed lezen, zingen en bidden, maar heeft zich 'seer ongegrond getoont in de kennisse van de Christelijke religie', dus de kerkenraad wijst hem af.³³ Soms strijkt de kerkenraad met de hand over het hart. Het lezen, zingen en bidden van **Hendrik Boitet** ontmoet 'geen swarigheyd', wat al zuinig klinkt. En wat zijn kennis van de religie betreft, vertrouwt men er wel op 'dat de wortel van kennisse in hem is'. Hij wordt toegelaten, met de aanbeveling om flink te studeren en te oefenen.³⁴

Wie al elders is geëxamineerd of na terugkeer uit Indië opnieuw wil worden uitgezonden, krijgt in principe zonder meer een nieuwe attestatie. **Willem van Houten** meldt zich in 1711 bij de Delftse kerkenraad. Hij is al eens voor de Kamer Rotterdam én een keer voor de Kamer Amsterdam als ziekentrooster naar Indië geweest en krijgt nu zonder examen toestemming om als zodanig bij de Kamer Delft in dienst te treden.³⁵ Dat wil niet zeggen dat de kerkenraad geen antecedentenonderzoek verricht. In 1707 dient **Joannes van Amerongen** zich voor de eerste keer aan in Delft. Hij heeft al gewerkt als ziekentrooster op 's lands vloot en heeft daarvoor examen gedaan in Rotterdam. Hij krijgt nu zonder opnieuw examen te doen attestatie voor een betrekking als ziekentrooster bij de VOC Kamer Delft. In 1710 is hij terug en krijgt hij groen licht voor een nieuwe tocht naar Indië. Maar als hij in 1715 thuiskomt, wordt hem de toegang tot het Heilig Avondmaal ontzegd. Zijn vrouw verdenkt hem van dronkenschap en overspel en zegt dat hij er met haar beste spullen vandoor is gegaan, vermoedelijk naar Amsterdam. Dominee **Gribius** rapporteert de kwestie aan de classis aldaar, om te voorkomen dat die Van Amerongen aanneemt als ziekentrooster.³⁶ Wie examen wil doen, moet daarom altijd een attestatie overleggen van de gemeente waar hij laatst onder ressorteerde. Zo'n

document is niet alleen een bewijs van lidmaatschap van de kerk, maar ook van goed gedrag. De kerkenraad legt de verantwoordelijkheid bij de bewindhebbers: het heeft geen zin kandidaten voor het examen te sturen als die niet beschikken over een geldige attestatie.³⁷ De kerkenraad informeert zich ook zelf over de levenswijze van kandidaten. Delftenaar **Johannes van Kuik**, aangesteld in 1777, komt niet door de ballotage omdat hij volgens zijn wijkpredikant **Van Stendel** een aanstootgevend leven leidt.³⁸ Als **J. van Ginkel** zich in 1790 meldt met een brief van de bewindhebbers dat hij als ziekentrooster wordt aangesteld, wordt hij zonder pardon afgewezen: de kerkenraad van Batavia heeft bijzonder ongunstige berichten over hem gestuurd.³⁹

De vraag is hoeveel ruimte ziekentroosters krijgen om hun werk aan boord uit te voeren. In 1727 vertelt **Claes Loggerenberg** in de kerkenraad dat hij op de terugreis uit Indië niet goed is behandeld door schipper **Jan Both**. In plaats van dagelijks mocht hij in totaal slechts vier keer een dienst doen. Hij komt nog vijf keer terug in de kerkenraad om een nieuwe aanstelling te vragen en deelt dan telkens mee of hij tijdens zijn voorgaande reis zijn werk heeft kunnen doen.⁴⁰ Zijn relaas lijkt de aanleiding voor de kerkenraad om teruggekeerde ziekentroosters voortaan altijd op dit punt te bevragen. Als daar aanleiding toe is, worden de bewindhebbers erop aangesproken om erop toe te zien dat schippers de godsdienstige oefeningen niet belemmeren.

2.1.2 Predikanten

In 1601, nog voor de oprichting van de VOC, komt de werving van scheepspredikanten voor de expedities naar Indië al aan de orde in de classis Delft en Delfland. Het is de vergadering bekend dat de kooplieden die binnenkort enkele schepen naar Oost-Indië zullen uitreden, predikanten aan boord willen hebben. Wie kandidaten weet, wordt verzocht die door te geven aan de synode.⁴¹ Geschoolde predikanten dienen zich echter niet aan. In 1605, drie jaar na de oprichting van de VOC, besluiten de Heren XVII daarom zelf de theologiestudie van vier jongelieden te bekostigen. De Kamer Delft sluit als eerste een contract, met **Henricus Slatius**, een domineeszoon uit het Zeeuwse Oosterland. Hij kan drie jaar op kosten van de Kamer Delft studeren in Leiden en moet daarna zeven jaar als predikant werken voor de VOC. Slatius studeert in 1609 af en hoeft alleen nog zijn predikantsexamen voor de classis te doen. De Heren XVII besluiten dat hij voor de Kamer Zeeland zal uitvaren, dus het examen vindt plaats in Middelburg. Dan komt er een kink in de kabel: Slatius blijkt remonstrantse sympathieën te koesteren. Hij gaat niet naar Indië, doet examen in Utrecht en wordt predikant in Bleiswijk. Na de Synode van Dordrecht wordt hij uit zijn ambt gezet en vestigt hij zich in Antwerpen. In 1623 sluit hij zich aan bij het complot voor een aanslag op **prins Maurits**, uit wraak voor de onthoofding van de remonstrantse voorman **Oldenbarnevelt**. De plannen lekken uit en Slatius wordt in Den Haag onthoofd.⁴²

Het blijkt dus niet mee te vallen om geschikte personen te vinden. In 1614 melden twee Delftse predikanten in de classis dat de bewindhebbers van de Kamer Delft van de VOC bijzonder ontevreden zijn. Ze hebben tot nu toe alleen maar 'seer groten ondienst' gehad van degenen die zij hebben kunnen aannemen. Zij wensen meer inspanningen van de classis om bekwame predikanten te werven, niet alleen om het eigen personeel te onderwijzen, maar ook om de 'arme heydens' te bekeren. De classis is blij met het enthousiasme van de bewindhebbers en werkt een voorstel uit voor het opzetten van een seminarium tot opleiding van predikanten voor dienst in Indië. Die zouden daar zelfs de Maleise taal moeten leren om des te vruchtbaarder hun bekeringswerk te kunnen doen. De predikanten die met de bewindhebbers over het voorstel gaan praten, brengen teleurgesteld verslag uit in een volgende classisvergadering: de VOC wil er namelijk niet te veel geld aan uitgeven en denkt te kunnen volstaan met studenten. Wat er eigenlijk achter de klacht zit, zo denken de predikanten, is dat de bewindhebbers willen maskeren dat het hen meer te doen is om 'de goederen ende ryckdommen der Indianen, dan de zalicheyt der verdoolde heydenen'. Zij willen alleen maar vastgelegd zien dat de VOC wel wil, maar dat de kerk niet levert. De classis besluit in reactie hierop juist haar uiterste best te zullen doen om te zorgen dat er wél bekwame predikanten naar Indië gaan. Een jaar lang wordt door gedeputeerden van de classis beraadslaagd en staat de zaak telkens weer op de agenda van de classicale vergaderingen. In oktober 1615 overhandigen zij een (helaas niet

overgeleverd) schriftelijk antwoord op de klachten van de Delftse VOC-Kamer aan bewindhebber **Dirk Gerritsz Meerman**. Vervolgens wordt er niets meer over vernomen.⁴³

Het wantrouwen van de kerkenraad over de werkelijke bedoelingen van de VOC zal hierdoor alleen maar zijn bevestigd. Misschien liggen ze ook ten grondslag aan een incident in 1626. Dan doet dominee **Sonnevelt** op de kansel uitlatingen die de bewindhebbers in het verkeerde keelgat schieten. Sonneveld vertelt in de kerkenraad dat de bewindhebbers **Geraldo Welhouck** en **Joost van Adrichem** bij hem thuis verhaal zijn komen halen. Zij hebben ook bij de magistraat geklaagd dat hij de preekstoel gebruikt om leugens te verkondigen, waarop Sonneveld zelfs is ontboden op het stadhuis. Hij weigert te gaan en de kerkenraad geeft hem daarin gelijk. Sterker nog: de kerkenraad ontbiedt de bewindhebbers en spreekt hen aan op hun lidmaatschap van de kerk. Zij horen dus te weten: wie iets heeft op te merken over kerkelijke zaken, moet zich wenden tot de kerkenraad, niet tot de wereldlijke autoriteiten.⁴⁴

Helaas weten we niet wat Sonneveld precies heeft gezegd. In de notulen staat slechts dat hij 'op den stoel de doleantien van de participanten hadde verhaalt'. Blijkbaar heerst er onder aandeelhouders ontevredenheid over de VOC. Dat een predikant zich daarover uitlaat op de kansel, doet vermoeden dat het gaat om een kerkelijke aangelegenheid. Het is goed mogelijk dat Sonneveld zich aansluit bij de bredere kritiek op de VOC wegens het lage zedelijke peil van de scheepsbemanning en het gebrek aan zendingsijver in de koloniën.⁴⁵

Dat mag misschien ook worden afgeleid uit een soortgelijke kwestie in Amsterdam, waar bewindhebbers zich in 1627 bij de kerkenraad beklagen over een preek van dominee **Adrianus Smoutius**. Zijn collega's nemen het voor hem op. Er zijn volgens hen terechte klachten van weduwen en wezen, vermoedelijk van slecht behandelde bemanningsleden. Daarnaast heerst er algemene onvrede over geldzucht, niet eens zozeer van individuele personen, maar van de compagnieën in het algemeen. Een week later komen de Amsterdamse bewindhebbers weer langs bij de kerkenraad. Ze vertellen dat de VOC nu eenmaal een heel groot bedrijf is, waar wel eens iets mis kan gaan: schepen vergaan, pakhuizen branden af en registers raken in het ongereede.⁴⁶

Intussen is het Delftse plan voor de stichting van een seminarium met de nodige vertraging alsnog gerealiseerd, zij het op beperkte schaal en niet voor lang. In 1622 komt in Leiden het Collegium Indicum tot stand, na lang aandringen en lobbyen van met name de classes Amsterdam en Walcheren (Middelburg), waar de grootste Kamers van de VOC zijn gevestigd. Het functioneert amper tien jaar: in 1633 trekken de Heren XVII de stekker er alweer uit.⁴⁷

Een van de leerlingen van het Collegium Indicum is **Robertus Junius** (1606-1655), zoon van de Delftse predikant **Isaäc Junius**. In 1629 vertrekt hij naar Indië, waar hij veertien jaar als predikant werkt op Formosa. Als hij in 1644 terugkeert in Nederland, vestigt hij zich in Delft. Hij wordt aangenomen als lidmaat en in de notulen van de kerkenraad geprezen wegens zijn ijver voor de verbreiding van het geloof onder de 'blinde heijdenen'. De timing van Junius om terug te keren naar Delft kan niet beter, want de kerkenraad heeft juist toestemming van de burgemeesters gekregen om een zesde predikant te beroepen. Na het doorlopen van de gebruikelijke procedure doet hij op 16 januari 1645 zijn intrede in de kerkenraad.⁴⁸

Junius pleit bij de VOC voor het uitbreiden van het aantal predikanten in de overzeese gebieden. Nu het Collegium Indicum is verdwenen, leidt hij zelf jongelieden op die interesse hebben om als predikant in de koloniën te gaan werken. Onder hen is zijn neef **Philippus Baldaeus**, zoon van zijn zuster Maria en Jan Michielsz Baelde. Het is wellicht geen toeval dat de Delftse kerkenraad juist vanaf het aantreden van Junius regelmatig kandidaten ontvangt voor een positie als predikant voor de VOC. Bovendien zien we ook precies in 1645 voor het eerst een bewindhebber het ouderlingschap bekleden: niemand minder dan **Geraldo Welhouck**, een van degenen die zich in 1626 beklagden over de uitlatingen van dominee **Sonnevelt**. Hoe dan ook markeert 1645 het begin van een meer vruchtbare en doorgaans harmonieuze samenwerking tussen de bewindhebbers van de VOC en de kerkenraad.

De eerste predikant die via de Delftse kerkenraad naar Oost-Indië wordt uitgezonden, is **Theodorus Steenwijck**, afkomstig uit Bergen op Zoom, in 1645.⁴⁹ Twee jaar later vragen de bewindhebbers van de Delftse Kamers van de VOC én de WIC de kerkenraad om mee te zoeken naar

kandidaat-predikanten. De VOC wordt bediend met dominee **Arnoldus Lippius**. De WIC wil liefst iemand die ook in het Frans kan preken, maar zo'n kandidaat wordt niet gevonden.⁵⁰

In 1650 wordt de te volgen procedure ten aanzien van de VOC vastgelegd en achter in het notulenboek genoteerd. De bewindhebbers van de Kamer Delft moeten zich richten tot een van de Delftse predikanten als zij op zoek zijn naar een predikant voor dienst overzee. De kerkenraad formeert een namenlijstje, beluistert preken van kandidaten en draagt degene van zijn keuze voor aan de bewindhebbers. Als die met de voordracht instemmen en overeenstemming hebben bereikt over de gage, wordt op kosten van de compagnie een classicale vergadering bijeengeroepen. De classis examineert de predikant in het bijzijn van een gedeputeerde van de synode en brengt vervolgens het beroep uit. Twee gedeputeerden (één uit de stad Delft en één uit de omliggende dorpen) worden aangewezen om samen met de bewindhebbers en op kosten van de compagnie de procedure van 'losmaking' van de kandidaat uit zijn huidige gemeente en classis te voltooien.⁵¹

Als de bewindhebbers zelf al een kandidaat voor een predikantsfunctie op het oog hebben, wordt dezelfde procedure gevolgd. In 1672 meldt dominee **Goethals** in de kerkenraad dat de bewindhebbers een predikant zoeken en snel akkoord zullen gaan als **Cornelius Bashuijzen** wordt voorgedragen. De kerkenraad formeert een drietal kandidaten, bespreekt die en kiest dan inderdaad voor Bashuijzen. Deze wat omslachtig lijkende gang van zaken komt vaker voor en lijkt vooral bedoeld om de onafhankelijkheid van de kerkenraad ten opzichte van de compagnie te bevestigen.⁵² Dat die positie soms onder druk staat, is dan namelijk al eens gebleken. In 1663 proberen de bewindhebbers van de VOC buiten de Delftse kerkenraad om een classicale vergadering bijeen te roepen voor een predikantsberoeping. De kerkenraad is hier niet van gediend en beveelt predikanten en ouderlingen die naar de classis gaan om hier niet aan mee te werken. De zaak wordt in de classis besproken en kennelijk wordt daar één lijn getrokken: voortaan verlopen beroepingen altijd via de kerkenraad van Delft.⁵³

2.1.3 Classicale gedeputeerden 'ad res Indicas'

De classis is niet alleen het forum waar een predikant wordt beoordeeld en beroepen. De classis Delft en Delfland onderhoudt samen met de classis Schieland correspondentie met predikanten overzee, met name degenen die zijn uitgevaren voor de Kamers Delft en Rotterdam van de VOC. Deze taak wordt uitgeoefend door een gezamenlijk college van gedeputeerden 'ad res Indicas', ingesteld in 1680. De Kamers Delft en Rotterdam volgen hiermee het voorbeeld van de grote Kamers Middelburg en Amsterdam, die zestig jaar eerder al zo'n commissie hebben ingesteld, maar dan zowel voor het VOC- als het WIC-gebied.

De gedeputeerden van Delfland en Schieland beperken zich doorgaans tot het toezenden van de acta van synodes in het vaderland, vergezeld van bemoedigende woorden en allerhande beleefdheden. Van enige inhoudelijke discussie over de toestand overzee blijkt niets. Zo ontvangt de Delftse kerkenraad in 1708 een schrijven van dominee **Engelbertus Franciscus le Boucq**, voormalig Waals predikant in Dordrecht en nu predikant te Drakenstein in de Kaapkolonie. Hij verzoekt de kerkenraad zijn brief in te brengen in de classicale vergadering.⁵⁴ De gedeputeerden van de classes Delfland en Schieland komen op 23 oktober bij elkaar in Delft. Zij constateren dat de brief vol staat met klachten over de behandeling die Le Boucq ten deel is gevallen en over de zondige gedragingen die hij om zich heen heeft gezien. Zonder commentaar besluiten zij het schrijven door te spelen naar de bewindhebbers van de Kamers van de VOC in Rotterdam en Delft.⁵⁵ Dat is jammer, want Le Boucq kaart onder meer aan dat gedoopte slaafgemaakten en hun kinderen worden verkocht, hoewel dat strijdig is met de officiële richtlijnen. Hij noemt deze praktijk een 'kanker', die in het hele VOC-gebied gangbaar is.⁵⁶

2.1.4 Predikanten en slaafgemaakten

De observatie van **Le Boucq** snijdt houdt: slavernij is staande praktijk in het gehele VOC-gebied. De compagnie bezit slaafgemaakten en dat geldt ook voor het overgrote deel van het compagniepersoneel. Predikanten en ziekentroosters maken deel uit van dit systeem en moeten zich er op de een of andere manier toe proberen te verhouden.

Vlak voordat dominee **Robertus Junius** zich in Delft vestigt, doet hij in september 1644 verslag over zijn werk op Formosa aan de classis Amsterdam. Hier beklaagt hij zich over de politiek van de VOC: die legt de Formosanen belastingen op en probeert hen zelfs in slavernij hun land uit te voeren.⁵⁷ Hij zegt niet dat hij slavernij afkeurt, maar dat de houding van de VOC ten koste gaat van de bereidheid van de Formosanen om zich te bekeren tot het christendom. Junius bezit in zijn tijd op Formosa zelf ook slaafgemaakten. Dat blijkt uit een brief die de kerkenraad van Formosa in 1648 stuurt aan de kerkenraad van Amsterdam, met als strekking dat Junius wel wat veel eer opeist. De aantallen bekeerlingen die hij noemt, zijn nogal geflatteerd, zo wordt gesteld, want mensen hadden vaak geen benul waar zij 'ja' op zeiden als hij hen de doopvragen stelde. Junius had ook twee meisjes opgevoed die afkomstig waren van het eilandje Lamey, dat in 1636 hardhandig was ontvolkt en deels uitgemoord. Ze waren dus christenen, maar Junius had het ene meisje ten huwelijk gegeven aan een ongedoopte Chinees, het andere 'aen een swarte jongen, sijn slaeff'.⁵⁸

Ook dominee **Philippus Baldaeus**, de Delftse neef en leerling van Junius, kan niet om slavernij heen wanneer hij in dienst van de VOC is. In 1655, als hij nog maar net in Batavia is aangekomen, voert hij er al een proces tegen **Trijntje Jansdr.** Hij heeft van haar een slaafgemaakte vrouw gekocht, maar die blijkt te lijden aan de vallende ziekte (epilepsie). Wegens dit verborgen gebrek wordt de koop geannuleerd en krijgt hij zijn geld terug.⁵⁹ Blijkbaar is het voor een predikant net als voor andere dienaren van de VOC vanzelfsprekend om zich zo snel mogelijk te voorzien van een entourage van slaafgemaakte bedienden. Eenmaal predikant in Galle op Ceylon (nu Sri Lanka) geniet Baldaeus van de heerlijke geur van het vuur in zijn huis, omdat tussen het brandhout wat kaneelhout is gestopt door 'mijn slaven ofte dienaars'.⁶⁰ Minder vredig gaat het eraan toe wanneer hij als predikant meereist met de expedities van **Rijklof van Goens** in het zuiden van India. In het boek dat Baldaeus na terugkeer in Nederland schrijft, verhaalt hij uitvoerig over de ellende die hij dan aanschouwt. Mannen en vrouwen bieden zichzelf en hun kinderen er te koop aan als slaafgemaakten, om maar niet om te komen van de honger. De hoogste prijs is '4 à 5 gulden voor een mensch'. De VOC koopt ze bij duizenden.⁶¹ Maar misschien slaat Baldaeus ook zelf zijn slag. Van Goens schrijft in 1666, na het vertrek van Baldaeus naar Nederland, in een rapport dat de predikant altijd met 'niet min dan 77 coelijs int land reijdsde, niet als een vercondiger van Godes woort, maer een vorst'. Bovendien maakte Baldaeus zich volgens Van Goens schuldig aan afpersing, omdat hij met leningen tegen 2 procent per maand 'sijn arme Christenen tot het been heeft weeten uijt te mergelen'. Van Goens concludeert niet zonder ironie 'dat de predicanten oocq menschen sijn'.⁶²

Een gevolg van 77 slaafgemaakten is inderdaad wel heel groot, maar het rondreizen met een omvangrijk huishouden is ook voor predikanten niet ongebruikelijk. Dominee **Gerardus Heij**, afkomstig uit Delft, gaat in 1696 in Makassar aan het werk. Als zijn vrouw overlijdt, vraagt hij verlof om een bezoek aan Batavia te mogen brengen om een andere echtgenote te zoeken. Hij belooft zo spoedig mogelijk terug te keren en dan met dubbele ijver de schade voor de kerk te vergoeden. Als Heij een jaar later toestemming krijgt, mag hij vijftien 'lijfeijgenen' meenemen.⁶³

Daniël Brouwer is predikant van Hellevoet als hij in 1650 via Delft wordt uitgezonden naar het VOC-gebied.⁶⁴ Hij werkt eerst een tijdje op Banda, waar hij minstens vijf slaafgemaakten bezit. Dat blijkt uit een relaas over een gevecht waarbij twee van zijn slaafgemaakten afkomstig van het eiland Buton één andere doden en twee anderen zwaar verwonden.⁶⁵ Enkele jaren later beklaagt de kerkenraad van Banda zich bij bezoekende inspecteurs uit Batavia over Brouwers gedrag. Er komen schriftelijke getuigenissen boven water waarin hij door zijn eigen 'lijfeijgenen' wordt beschuldigd. Hij zou met twee van hen hebben 'geboeleert' (gehoereerd) en ook anderen tot onkuisheid hebben gebracht. Hangende het onderzoek wordt hij geschorst.⁶⁶ In een brief aan de kerkenraad in Batavia schrijft Brouwer dat hij volkomen ten onrechte wordt beschuldigd. Hij merkt op dat het 'remarkabel' is dat 'die vuile en valsche slavin' die de zwaarste beschuldigingen inbracht, intussen gruwelijk is vermoord. Vier maanden later schrijft de kerkenraad van Banda aan Batavia dat Brouwer is 'verzoend' en weer als predikant mag werken.⁶⁷

Albertus Lieftinck, vermoedelijk uit Groningen, treedt in 1772 via Delft in dienst van de VOC.⁶⁸ Hij werkt in Colombo en Jaffnapatnam op Ceylon en daarna bij de Portugese gemeente in Batavia. De boedelinventaris die na zijn overlijden in 1778 wordt opgemaakt, getuigt niet van grote

rijkdom. Maar hij heeft wel een wagen met een span zwarte en een span bruine paarden. Onder de slaafgemaakten treffen we dan ook een koetsier, **Ontong van Bali**, en diens vrouw. Verder de dienstmeid **Duleij van Timor** en haar dochter, de 'grove naaister' **Boesoek van Batavia**, de huismeid **Rosetta van Ternate**, de voorloper **Slamat van Bali**, de huisjongen **Mau van Timor** en de huismeid **Tjampaka van Mangereij**. De 'jongen' **Moerga van Ceilon** vertelt zelf dat hij geen eigendom van de dominee is, maar van een zekere **Jan Verhagen** in Jaffnapatnam.⁶⁹

Abraham Snoek van Kleef, zoon van een Delftse koopman aan de Koornmarkt, vertrekt na zijn studie in Harderwijk in 1721 als predikant naar Makassar.⁷⁰ Als hij daar vijf jaar later overlijdt, wordt hij in een brief omschreven als 'een man die ons in handel en wandel is geweest een vredelievend, stigtelijk en braef leeraer'.⁷¹ In de afrekening van zijn boedel treffen we naast een forse bibliotheek ook een aantal slaafgemaakten aan. Zo wordt cipier **Jan Cramer** betaald voor het opsluiten en te eten geven van drie slaafgemaakten in afwachting van de veiling van de boedel. Er waren er meer, want in de veilingcedul lezen we dat de heer **Nipoort** koper is van '1 mans slaaff genaamt **Anthonij**' voor 39 rijksdaalderes en van '1 dito genaamt **Cambon**, 1 dito genaamt **Banij**, 1 vrouw slaafje **Soette**', samen voor 125 rijksdaalderes.⁷²

Wie repatrieert naar Nederland mag slaafgemaakte bedienden aan boord meenemen tot Kaap de Goede Hoop. Dominee **Abraham Feilingius**, die in 1691 door Delft wordt uitgezonden, reist in 1716 met zijn vrouw en dochter terug naar het vaderland, met in hun gezelschap twee slaafgemaakten: **Abraham van Batavia** en **Maart van Bengalen**.⁷³ Die moeten aan de Kaap zijn vrijgelaten of verkocht. Dominee **Bartholomeus Tijken**, in 1723 door Delft uitgezonden, keert in 1729 terug uit Batavia. Hij krijgt toestemming om de slaafgemaakte **Roselijn van Colombo** mee naar Nederland te nemen, omdat hij heeft betaald voor haar vervoer en kost heen en terug naar Kaap de Goede Hoop.⁷⁴

Ook dominee **Wilhelmus Hoogerwaard**, afkomstig uit Brielle en in 1718 door Delft uitgezonden, neemt slaafgemaakten mee op zijn terugreis uit Batavia in 1730. Hij betaalt aan de Kaap voor de heen- en terugreis van **Hannibal van Bouton** en **Sabina van Cheribon**. Bovendien mag hij daar drie 'lijfeygenen' uit slavernij ontslaan: **December van Bengalen**, **Japaka van Banda** en haar kind **Leonilde van Batavia**.⁷⁵ Slaafgemaakten die eenmaal in Nederland zijn geweest, mogen bij terugkeer aan de Kaap of in Indië niet worden verkocht, maar zijn dan vrij.⁷⁶

Vrijmaking of 'emancipatie' van slaafgemaakten is iets wat we vooral kennen uit testamenten. Dominee **Arnoldus Brands**, afkomstig uit Pijnacker, treedt in 1700 in dienst van de VOC Kamer Delft. Hij werkt als predikant op Ternate en Banda en in Batavia en emancipeert in zijn testament van 1734 **Hector van Ternate** en **Flora van Batavia** en hun zoontje **Cornelis van Batavia**. Enkele weken later stelt hij een codicil op. Hierin legateert hij aan zijn dochter **Regina Jacoba** 'een slavinne genaamt **Lijsje van Bengaalen**'. Zijn zoon Petrus krijgt 'een slaaf genaamt **Cesar van de Cust**'. En aan zijn jongste dochter Christina Catharina vermaakt hij de 'slavinne genoemd **Flora van Bengaalen**, nevens haar dogtertje genaamt **Anna van Batavia**'.⁷⁷

Dominee **Petrus Wijtens**, zoon van een Delftse schipper, overlijdt in 1686 in Batavia. Zijn vrouw is al eerder gestorven en hij heeft geen kinderen aan wie hij zijn slaafgemaakten kan nalaten. Bij testament benoemt hij broer en zusters in Delft tot erfgenamen. Zijn boedel moet door de executeurs-testamentair te gelde worden gemaakt. Maar de 'lijffeygens, soo slaven, als slavinnen', worden na zijn overlijden vrijgemaakt. Hij somt ze op met naam en toenaam: **Jacob van Bengala**, **Abraham van Bengalen** met zijn vrouw **Sara van Macasser** en hun kinderen **Isaack**, **Joseph**, **David** en **Appolonia**, **Eva van Kelang**, **Dirck van Mallebaer** met zijn vrouw **Eva van Bengalen** en haar kind **Hester**. Van Anthonij kent Wijtens de herkomst niet, maar toen hij hem kocht droeg hij de naam **Anthonij de Groot van Kalikelant**.⁷⁸

Slaafgemaakten worden dus behandeld als bezit, waarover de eigenaar kan beschikken zoals hij wil: kopen en verkopen, bij testament vermaken of vrijlaten. Een tussenvorm komen we tegen in het testament van **Hendricus Kroonenburg**, afkomstig uit Delft en als predikant werkzaam aan Kaap de Goede Hoop.⁷⁹ Hij bepaalt in 1777 in zijn testament dat zijn slaafgemaakten na zijn overlijden mogen kiezen waar zij zullen wonen. Dit zal, naar analogie van gelijksoortige bepalingen in andere testamenten, betekenen dat zij inspraak krijgen wie hun nieuwe 'meester' zal worden.⁸⁰ En de

slaafgemaakten die kinderen hebben, krijgen de keuze om bij hun kinderen te blijven. Maar alles 'onder behoorlijke taxatie van mijne executeurs'. Met andere woorden: ze worden 'gewoon' verkocht. In de boedelinventaris worden ze vermeld: **Jacob van de Caab** en **Cupido van Bengalen, Trijn** met haar vier kinderen **Samuel, Isaak, Ragel** en **Sara**, en **Elsje** met haar twee kinderen **Arend** en **Carolina**.⁸¹

De hier genoemde Jacob van de Caab is ook lijdend voorwerp in een zaak die zestien jaar eerder speelt. Hij gaat met een aantal slaafgemaakten van eigenaren hout halen als zij twee zoons tegenkomen van burger **Johannes Bruijns**. De jongens hebben geweren bij zich, waarmee zij op vogeltjes schieten. De oudste zoon verwondt Jacob, die door de andere slaafgemaakten wordt thuisgebracht. **Kroonenburg** dient een aanklacht in en de twee jongens worden veroordeeld tot een boete van 50 rijksdaalders voor ongeoorloofd jagen en vergoeding van de kosten voor medische verzorging van Jacob. En ze moeten 50 rijksdaalders betalen wegens 'geleedene smerten, schade en versuijm' – niet aan Jacob, maar aan Kroonenburg.⁸²

Hoe gebruikelijk het ook voor predikanten is om slaafgemaakten te bezitten, blijkt uit een berekening van het budget dat een getrouwde dominee in Batavia in 1739 nodig heeft om fatsoenlijk te kunnen leven. Iemand die geen kinderen heeft en niet meer dan tien 'lijfeygene' bezit, geeft ruim 1300 rijksdaalders ofwel ruim 3100 gulden uit. Dat is inclusief 150 rijksdaalders per jaar voor kleding en onderhoud van tien slaafgemaakten en 98 rijksdaalders per jaar voor vervanging ingeval van 'drossen en sterven der slaven'.⁸³

Ziekentroosters ontvangen een bijzonder karig salaris van 24 gulden per maand. Veel vermogen bouwen ze dus niet op. Dat blijkt ook uit de teruggevonden testamenten en boedelinventarissen van de 139 ziekentroosters die via Delft zijn uitgevaren. Slechts één van hen blijkt slaafgemaakten te bezitten. Het gaat om **Hendrik Dannenburg**, opgegroeid in het Delftse Weeshuis. Hij monstert in 1734 aan als ziekentrooster op het VOC-schip *Rust en Werk*. Na een aantal jaren in Cochin aan de zuidwestkust van India wordt hij overgeplaatst naar Colombo op Ceylon. Daar overlijdt hij in 1754. Blijkens zijn testament bezit hij 1600 rijksdaalders ofwel 3840 gulden, een huisje ter waarde van 350 rijksdaalders, wat meubeltjes en twee 'slaafjes', **Lakij** en **Bastiaan**. Hij schenkt hen de vrijheid en een bedrag van 200 rijksdaalders elk. Zijn zij nog geen 25 jaar oud als Dannenburg overlijdt, dan blijven zij tot die leeftijd onder toezicht van zijn executeurs-testamentair. En ook dan krijgen zij het geld alleen als zij in staat blijken zichzelf en hun bezit te bestieren. Zo niet, dan blijft het onder beheer van de executeurs-testamentair; die keren dan alleen de rente uit aan Lakij en Bastiaan, of kopen een stukje land voor hen waarop zij kunnen wonen en werken. Wat ook blijkt uit het testament van Dannenburg, is dat hij intussen boekhouder is geworden.⁸⁴ Dat betekent dat hij niet meer 24 gulden per maand verdient, maar 36. Ook al omdat hij de enige van de 139 is, kunnen we wel concluderen dat een doorsnee ziekentrooster zich geen slaafgemaakten kan permitteren.

2.1.5 Doopkwesties

Een vraagstuk waar predikanten in de koloniën al snel mee in aanraking komen, is hoe om te gaan met het dopen van volwassen 'heidenen' en van onechte kinderen, met name van Nederlandse mannen en slaafgemaakte vrouwen. In de praktijk komt het bijvoorbeeld vaak voor dat een Nederlandse man een slaafgemaakte vrouw alleen maar wil laten dopen, zodat hun kinderen ook christelijk kunnen worden gedoopt. De in Nederland geldende regels worden in de koloniën wisselend toegepast. De ene predikant wil grondig onderzoeken hoe oprecht een doopverlangen is, de andere redeneert en handelt praktisch.⁸⁵

De uit Delft afkomstige dominee **Baldaeus** verblijft in 1666 op de terugweg uit Indië een tijdje op Kaap de Goede Hoop. Zoals gebruikelijk leidt hij er ook kerkdiensten, waarbij hij een keer grote ophef veroorzaakt. Een kind van christelijke 'Duijtsche' ouders doopt hij op de gewone wijze door besprenkeling met water en het uitspreken van de zegen, maar een 'slaven kindt heeft hij met goeden voorbedacht versmadelijker wijs van hem afgewesen'. De verontwaardiging is groot, want het is gebruikelijk dat kinderen van slaafgemaakten gewoon worden gedoopt, als hun eigenaren tenminste beloven hen te onderwijzen in de christelijke religie. Als het gaat om 'compagnieslaven', dan moet die belofte worden gedaan door een VOC-dienaar. Ook als de slaafgemaakte ouders zijn

gedoopt door katholieke priesters, kunnen de kinderen door een predikant worden gedoopt, mits een gereformeerde getuige de doopbelofte aflegt. De volgende zondag doopt dominee **De Voogt** het door Baldaeus weggezonden kind alsnog.⁸⁶

Enkele jaren later zet dominee **Johannes Overnei** op een rijtje hoe men in de smeltkroes die de Kaap is omgaat met het dopen van kinderen van ongedoopte of niet-gereformeerde ouders, al dan niet slaafgemaakten. Hij constateert dat eigenaars van een slaafgemaakt kind die bij de doop beloven het christelijk op te voeden, zich wel wat beter van deze taak mogen kwijten: 'want al syn het syne slaven en lyfeigen, so syn het evenwel menschen, en behoorden door haere slavernie by ons niet erger maer gelucker gemaect te worden'.⁸⁷

De verhoudingen tussen predikanten en de gezagsdragers van de VOC zijn vaak een bron van conflict. In 1682 beveelt de Delftse kerkenraad **Johannes Ruijters**, predikant in het Groningse Garsthuizen, aan als predikant bij de VOC-Kamer Delft.⁸⁸ Hij gaat aan het werk in Negapatnam aan de Coromandelkust in het zuidoosten van India. Hij weigert het kind van sergeant **Kuphart** en zijn vrouw te dopen, omdat hij van de lutherse en zij van de katholieke religie is. Ruijters en zijn voorganger worden ervan beschuldigd dat ze geld vragen om kinderen van slaafgemaakten te dopen. Dat is ongewenst, want vervolgens worden die kinderen gedoopt door een 'paap', een katholieke priester. Omgekeerd beschuldigt Ruijters de dienaren van de VOC van het koeioneren van de kerkenraad, de diaconie en de predikant, die geen enkel gezag geniet. Bovendien maken zij zich schuldig aan drinkgelagen, dansfestijnen en hoererij. De kolonie is volgens Ruijters een Sodom en Gomorra, waar christenen niet van heidenen zijn te onderscheiden. Binnen enkele jaren keert hij terug naar zijn dorpspastorie op het Groningse platteland.⁸⁹

Predikanten doen ook 'dienst op het schavot': zij staan ter dood veroordeelden bij in de laatste dagen voor hun executie. Daarbij kan het voorkomen dat niet-christenen gedoopt willen worden, misschien in de hoop daarmee de doodstraf te ontlopen. Aan de predikant de taak om te beoordelen hoe oprecht de bekeringswens is. De eerdergenoemde dominee **Brouwer** wordt er in 1655 mee geconfronteerd op Banda na een proces tegen **Lokesse van Kaij** en **Louijs van Bengalen**, slaafgemaakten van ziekenbezoeker **Jacob d'Boever**, en **Corpoul van Bengalen**, slaafgemaakte van **Lourens Figero**. Ze waren gevlucht en probeerden te ontsnappen naar het eiland Ceram, maar werden gearresteerd. Het vonnis is hard: Lokesse en Louijs moeten loten wie van beiden wordt opgehangen. De andere wordt met Corpoul gezeseld en gebrandmerkt, waarna ze worden teruggegeven aan hun eigenaars. Lokesse trekt aan het kortste eind, maar dominee Brouwer vraagt uitstel van de executie. De slaafgemaakte is heiden, maar 'heeft lust tot 't christendom'. Brouwer onderwijst hem in de ware godsdienst en doopt hem een week later. Op voorspraak van een aantal aanzienlijke personen wordt Lokesse niet opgehangen, maar in de ketting geklonken om voor onbepaalde tijd te werken als compagnieslaaf.⁹⁰

Het onderwijs van Brouwer is niet altijd zachtzinnig. Als hij in 1671 in Batavia werkt, staat hij een ter dood veroordeelde 'Makassar', vermoedelijk een slaafgemaakte uit Makassar, bij in de gevangenis. Tijdens het 'onderwijs' slaat hij de man met een rotting. Het komt de predikant op een schorsing te staan. Hoe het met het slachtoffer afliep, is niet bekend.⁹¹

2.2 Ziekentroosters en predikanten voor de WIC

De WIC wordt in 1621 in grote lijnen opgezet zoals de VOC dan al bijna twintig jaar functioneert. Het systeem van het uitzenden van ziekentroosters en predikanten staat grotendeels al op de rails. De kerkelijke uitzending start direct bij de eerste vlotten die uitvaren, en wel met een duidelijk doel voor ogen. Zeker de oorspronkelijke WIC (1621-1674) draait naast winst ook om de strijd tussen de gereformeerde kerk van Nederland en de katholieke kerk van Spanje. Die twee doelen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Uit het oudste aandelenregister van de Kamer Amsterdam van de WIC blijkt bijvoorbeeld dat ook veel kleine godvrezende middenstanders geld inleggen om dit kapitalistische én religieuze ideaal te doen slagen. Natuurlijk hopen zij er vooral geld mee te verdienen, maar tijdens de dankdag die de Staten-Generaal eind 1623 uitschrijft staat de 'voortplanting van Zyn Eere en H. Woordt' als een van de hoofddoelen centraal.⁹²

In de jaren 1621-1674 hebben in totaal ca. 360 mannen een kerkelijke functie bij de WIC. Van hen zijn er ongeveer 120 predikant, de anderen zijn lezers, ziekentroosters en schoolmeesters. Het is een relatief kleine, maar in de fort en koloniale samenleving wel zichtbare groep.⁹³ Er zijn geen cijfers beschikbaar over het aantal dienaren onder de Tweede WIC (1674-1791). Een ziekentrooster verdient bij de WIC gemiddeld 24 gulden per maand, kost en inwoning inbegrepen. Dat is meer dan het andere werkvolk krijgt: zeelui en soldaten ontvangen respectievelijk ca. 14 en 8 gulden. Een predikant kan 24 tot 100 gulden per maand verdienen, aangevuld met kostgeld. Ondanks de relatief hoge verdiensten is de animo niet groot. De uitgezonden predikanten klagen vrijwel altijd over financiële moeilijkheden, veroorzaakt door oorlogsvoering en inflatie. Andere terugkerende klachten betreffen de desinteresse van de WIC-bemanning, die vaak Nederlands noch gereformeerd zijn. Aan boord werken veel Duitse soldaten, vaak lutheranen, en in de koloniën in Midden- en Zuid-Amerika verblijven relatief veel katholieken en Joden.⁹⁴

De classes van Amsterdam en Walcheren nemen ook hier het voortouw bij de uitzending, waarbij ze eenzelfde procedure volgen als bij de VOC. Hun 'Indisch comités' (gedeputeerden 'ad res Indicas') overleggen vooral in de beginjaren veel met elkaar en spreken onderling het beleid af. De kleinere WIC-Kamers zijn er minder druk mee. De Kamers De Maze (met daarin Delft, Rotterdam en Dordrecht), Noorderkwartier en Stad en Lande nemen samen niet meer dan 10 procent van het aantal geestelijk verzorgers voor hun rekening, lager dan het percentage dat ze aan investeringen doen. Een via de Kamer Amsterdam gestuurde ziekentrooster, **Cornelis Jacobsen**, klaagt in 1634 vanaf de westkust van Afrika zelfs over collega's die in Groningen en Delft zijn aangenomen. Ze weten niet door welke classis ze zijn uitgezonden, en evenmin of ze anabaptist of Arminiaans zijn.⁹⁵

In de notulen van de Delftse kerkenraad wordt geen enkele uitzending van een predikant voor de WIC vermeld. In andere bronnen en literatuur hebben we wel zeven predikanten gevonden die uit Delft afkomstig zijn of er na hun koloniale carrière neerstrijken. De uitzending van ziekentroosters door de kerkenraad komt wel sporadisch voor: twee mannen worden in Delft geëxamineerd voor een plek bij de WIC. Eén opvallend genoeg bij de allereerste vloot naar Brazilië en de ander enkele jaren later, waarbij hij aangeeft dat het hem niet uitmaakt of hij met de VOC of de WIC uitvaart. Een derde ziekentrooster doet in Delft examen om met de VOC mee te varen; enkele jaren later wordt hij predikant bij de WIC.⁹⁶ Zie voor een overzicht bijlage 2 en 3.

Anders dan bij de VOC leveren de Delftse resultaten door hun geringe aantal een sterk versnipperd beeld op. De nu bekende predikanten en ziekentroosters met een link naar Delft komen terecht in Brazilië, op Tobago, in Noord-Amerika en aan de Afrikaanse westkust. Het werk van de geestelijk verzorgers is voor de medewerkers van de WIC overal eender. In hoeverre de zorg voor anderen en/of het actief verkondigen van het geloof tot de taak behoort, verschilt per WIC-gebied en per periode. Daarom volgt hier een toelichting op de door Delftse predikanten bezochte gebieden.

Het onderzoek heeft geen Delftse connecties gevonden met grote plantagekoloniën zoals Suriname en het belangrijke slavenverkoopstation Curaçao. Dat wekt weinig verwondering. De vooral ten tijde van de Tweede WIC (1674-1791) uitdijende driehoekshandel wordt voornamelijk geïnitieerd door particuliere handelaren. De invloed van de gereformeerde kerk bij het uitzenden van geestelijk personeel neemt af. Op Curaçao doen Spaanse katholieke priesters missiewerk onder de aangevoerde slaafgemaakten, omdat deze voornamelijk bestemd zijn voor katholieke kopers.⁹⁷ En in Suriname mogen Afrikaanse slaafgemaakten niet gekerstend worden, uit angst voor opstand. Het zorgt ervoor dat ook daar de gereformeerde kerk lang een zogenoemde 'bakra kerki' (witte kerk) blijft.⁹⁸ Een van de weinige predikanten die in de begintijd naar Suriname wordt uitgezonden is de 24-jarige **Henricus Rosinus** uit Koningsbergen. Hij trouwt kort voor zijn vertrek in 1687 met de uit Pijnacker afkomstige **Hillegonda Hoppers**. In 1695 wordt hij wegens zijn 'onchristelijke levenswandel' geschorst.⁹⁹

2.2.1 Brazilië

Op de eerste WIC-vloot die naar Brazilië vertrekt in 1623 worden een predikant en drie ziekentroosters meegezonden. De Amsterdamse en de Zeeuwse classis zijn enthousiast over de mogelijkheid om met de WIC de vijand te bestrijden en het nieuwe geloof naar het 'nieuwe land' te brengen. Gezien hun financiële overwicht zijn het ook voornamelijk deze twee classes waar het werk

op neerkomt en waar voor nieuwe aanwas een beroep op wordt gedaan.¹⁰⁰ In de beginfase heeft Delft er nog enige bemoeienis mee. In november 1623 verzoekt **Jan Cornelisz** examen te mogen doen om als ziekentrouster met de WIC uit te varen. De kerkenraad acht hem bekwaam genoeg en verleent hem daartoe attestatie.¹⁰¹

In 1624 verschijnt bij een Delftse boekdrukker een brief van hoogstwaarschijnlijk dezelfde ziekentrouster, die als 'vlootpredikant **Jan Cornelisz Pick**' de overwinning van Salvador de Bahia in Brazilië verslaat.¹⁰² Hij jubelt over de suikerhandel die nu binnen handbereik is. Dat suikerriet door slaafgemaakten wordt verbouwd en verwerkt is bekend: Pick schrijft over een schip dat uit Angola komt en over de hulp van enkele zwarte mannen bij de inname van de stad. Het is zijns inziens vooral de 'ghenadige hulpe des Heeren' geweest waardoor de vloot de stad kon veroveren. De insteek is duidelijk dubbel. Ten eerste zal deze stek in Brazilië 'de Compagnie een groot profijt aenbrengen' door de 'treffelijcke buyt'. En ten tweede moet God gebeden worden voor de 'voortplantinghe van zijn kerck ende ghemeente hier in dese landen'.¹⁰³

De verovering van de Zilvervloot in 1628 wordt in Delft gevierd, ook op de kansel. Dominee **Dionysius Spranckhuysen** schrijft een juichende preek over de winst van **Piet Hein**. Ook bij hem valt het geldelijke gewin vrijwel samen met de mogelijkheid het geloof aan de andere kant van de oceaan te brengen. Spranckhuysen benadrukt wel dat dit niet met harde hand mag gebeuren. De Spanjaarden hebben 'het bloedt van duysent en duysent onnosele menschen' aan hun handen; de WIC is nu door God uitverkoren om de Inheemsen op een vredelievender manier tegemoet te treden. 'Men heeft te dencken dat het menschen zijn, ende geen beesten', zo schrijft hij.¹⁰⁴ Spranckhuysen bepleit in een van zijn andere Delftse preken om het geld te gebruiken voor verspreiding van het gereformeerde geloof in Brazilië en voor een apart Seminarium voor West-Indië. De Zeeuwse WIC-Kamer stelt de Heren XIX voor enkele studenten op kosten van de WIC op te laten leiden, maar een apart seminarium komt er niet. Juist ervaren predikanten dienen uitgezonden te worden.¹⁰⁵

Vanaf 1630 heeft Nederland met de verovering van het noordoostelijk deel van Brazilië een groot deel van de voormalige Portugese kolonie in handen. De gereformeerde kerk stelt in 1635 gedetailleerde instructies op voor predikanten en ziekentrousters die daar soms al jarenlang werken.¹⁰⁶ Zij krijgen nu naast de zorg voor het WIC-personeel ook als taak de resultaten van de bekeringsijver van de katholieke Portugezen en Spanjaarden ongedaan te maken. De classis in Brazilië maant in 1638 de eigenaren van slaafgemaakten om hen niet op zondag te laten werken maar naar de kerk te laten gaan. Inheemsen en slaafgemaakten moeten immers geschoold en gedoopt worden, vooral om hun te leren hun lot geduldig te ondergaan. De kerstening heeft een voornamelijk disciplinerend doel. Gelijkwaardigheid of vrijmaking door christen te worden is niet aan de orde.¹⁰⁷

In de doopregisters staan regelmatig 'swarten' vermeld. In totaal komen in de gehele periode dat Nederlanders in Brazilië zitten minstens 434 zogenoemde 'Africano's' in aanraking met het doopritueel, als gedoopte, vader, moeder of getuige.¹⁰⁸ Op 25 januari 1654 staat de laatste vermelding, van dopeling **Anthonio**, zoon van **Manoel Congo** en **Maria Mattanne**, met als getuigen **Anthonij Angola** en **Maria Criole**. Een dag later geeft de WIC zich over en gaat Brazilië weer over in Portugese handen.¹⁰⁹

De in Spanje geboren en uit Frankrijk gevluchte **Vincent Joachim Soler** is een van de meest actieve predikers in Brazilië (1635-1644, zie bijlage 5). Hij wordt op voorspraak van de Delftse predikant van de Waalse kerk, **Samuel L'Escherpierre de la Rivière**, aangesteld door de WIC.¹¹⁰ Soler is net als meer WIC-predikanten fel antikatholiek. Na zijn Braziliaanse carrière vestigt hij zich in Delft en volgt L'Escherpierre de la Rivière op als predikant bij de Waalse kerk.¹¹¹

De classis Brazilië stelt op Solers verzoek **David à Doreslaer** (1635-1643) aan als veldzending onder de Tupi, de inheemse volkeren. Doreslaer is een broer van **Samuel Doreslaer** die van 1648 tot 1653 in Delft predikt, en hij trouwt met de dochter van de in Delft geboren predikant **Petrus Doornick** (1640-1643) die vanuit Frederikstad (João Pessoa) het district Paraíba onder zijn hoede heeft.¹¹² Daar is het leven duur en zwaar, vooral door de – zijns inziens ergerlijke – katholieken en Joden die er aan de touwtjes trekken. Hij windt er in zijn brieven naar de Heren XIX geen doekjes om. 'Hoererij, overspel, godtslasteringe, liegen, bedriegen, uutsuijpen, consumptie meer als betaemelijk is, gewinsoeckinge' – hoe moet hij daar een godvrezende gemeente van maken? Omdat hij uit eigen zak

een schoolmeester heeft aangesteld en hij vanuit de WIC geen extra inkomsten krijgt, wendt hij zich tot de suikerhandel. In zijn brieven acht hij overigens maar één zin belangrijk genoeg om te onderstrepen: 'Wenschte van harte dat ick eenmael eens met een cleijn letterke van u edelen versocht wiert.'¹¹³ Het is duidelijk dat het werk er eenzaam is en deze mannen problemen grotendeels in hun eentje moeten oplossen.

Als ze dat ook doen, wordt die eigengereidheid niet altijd gewaardeerd. In Brazilië hebben de predikanten een *Cort begrijp der Christelijcke Religie met eenige geboden in Spaens* als hulpmiddel, verzorgd door Soler. Samen met Doreslaer schrijft hij vervolgens een *Kort begrip* in de talen Tupí, Nederlands en Portugees, maar dat mag niet gebruikt worden. De classes in Nederland vinden de tekst niet in overeenstemming met de leer: te lange vragen en te korte antwoorden. Ze missen vooral de nadruk op een gehoorzaam en rechtvaardig leven. Het moet wel duidelijk zijn dat de Tupi de koloniale overheid dienen te gehoorzamen.¹¹⁴

Doornick, Doreslaer en Soler vertrekken kort na elkaar uit Brazilië. De laatste komt naar Delft, waar hij op verzoek van de Waalse predikant – Samuel L'Escherpierre de la Rivière – diens plek inneemt.¹¹⁵ Het heilig vuur van de zending verdwijnt daarmee ook uit de kolonie, al voordat Portugezen het gebied in 1654 heroveren. Er komen nog wel nieuwe predikanten, maar die vertrekken vaak alweer snel. De Delftse kerkenraad stelt nog voor de in 1640 aangestelde **Caspar Velthuisius** uit Gorinchem te examineren, zonder daar gevolg aan te geven.¹¹⁶ Velthuisius wordt door een andere kerkenraad aangesteld en verblijft van 1641 tot 1645 in Brazilië, maar keert na een noodkreet om extra predikanten gedesillusioneerd terug.¹¹⁷ Die oproep resoneert in 1647 in de Delftse kerkenraad. Bewindhebbers van de WIC en de VOC zoeken predikanten, waarop de kerkenraad een zoektocht start. Voor de VOC lukt het een kandidaat aan te dragen. De WIC die een Franssprekende dominee zoekt, kan niet bediend worden.¹¹⁸ Een van de weinigen die nog vertrekt, is de in Delft (of Leiden) geboren **Wilhelmus Cammius** (1647-1649). Eenmaal terug strijkt hij in Overschie neer.¹¹⁹

2.2.2 Tobago

Het gedwongen vertrek uit Brazilië betekent geenszins het einde van slavenhandel en slavernij door Nederland. In 1637 en 1641 verovert de WIC twee Portugese slavenbastions aan de kust van West-Afrika: Elmina (nu Ghana) en Luanda in Angola. Als Brazilië wegvalt, verlegt de handel zich naar de Caribische eilanden, Midden- en Noord-Amerika. De uitgezonden predikanten krijgen nadien niet altijd meer de opdracht om een volksplanting te stichten, ook omdat steeds meer particuliere handelaren zich met de kolonisatie bezighouden. Zij kunnen patroonschappen verwerven, zoals bijvoorbeeld over Tobago, waar de Delftse predikant **Arnoldus Oosterhaer** in 1659 naartoe wordt uitgezonden.¹²⁰ Hij overlijdt in of voor 1669. Zijn vrouw en kinderen blijven achter in Delft, aan de Kolk in het huis De Drie Varkens.¹²¹ Als Oosterhaer op Tobago preekt, is het eiland in handen van de Vlissingse kooplieden **Adriaan** en **Cornelis Lampsins** die het uitbouwen tot een omvangrijke plantagekolonie met een paar honderd Afrikaanse slaafgemaakten. Het blijft een eiland waar strijd om wordt geleverd tot het in 1678 definitief in Franse handen valt.¹²²

2.2.3 Noord-Amerika / Nieuw Nederland

Cornelis van Schie doet in februari 1728 met succes examen bij de Delftse kerkenraad als ziekentrooster.¹²³ Na terugkomst van een eerste uitzending voor de VOC trouwt hij in Leiden met de weduwe **Josina Prijs**.¹²⁴ In 1731 reist het echtpaar met de WIC naar Noord-Amerika, waar Nederland tussen 1624 en 1667 de kolonie 'Nieuw Nederland' bestierde. Bij de ontwikkeling van die kolonie speelden Nederlandse slavernij, de slavenhandel en slaafgemaakte mensen een belangrijke rol. In de achttiende eeuw staan de Engelsen er al decennialang aan het roer. Nederlandse handelaren zijn er wel handel blijven drijven en geestelijke bijstand wordt nog verlangd.¹²⁵ Ook slavernij is nog altijd prominent aanwezig. Veel Nederlandse kolonisten houden mensen in slavernij, vaak als huisslaven. De nu tot dominee beroepen Cornelis van Schie reist naar Poughkeepsie, een nederzetting aan de Hudsonrivier. Daar verzorgt hij beurtelings kerkdiensten in Poughkeepsie en Fiskill. Hij klaagt bij de

Amsterdamse classis over de mensen die hij moet bedienen, ze zijn 'als wilde boschpaarden die niet gebroken zijn', ongeletterd en verre van beschaafd.¹²⁶

Van Schie wordt in 1733 beroepen in de Nederlandse kerk in Albany, nog verder de Hudson op, ongeveer 240 kilometer ten noorden van New York.¹²⁷ Dan een nog altijd kleine nederzetting, in de zeventiende eeuw gestart als Nederlandse kolonie 'Beverwijck', bekend om de bontjacht en -handel. Sinds 1642 is er een gereformeerde kerk, waar de dominee vooral tot taak heeft de eigen gemeente te bedienen. Hoewel de Nederlandse gemeenschap in de achttiende eeuw een andere rol speelt in de kolonie, blijft de mogelijkheid open om niet-christenen te bekeren. In de jaren dat Van Schie hier predikant is, doopt hij diverse (kinderen van) gemeenteleden die als volgt worden omschreven: 21 (zwarte) bekeerlingen/heidenen (*proselytes*), 9 'negers' en 2 slaven. De bekeerlingen worden zonder uitzondering alleen met een voornaam vermeld, een gebruik dat op slaafgemaakten duidt. Die namen geven ook nog eens blijk van de Bijbelvastheid van hun eigenaren, zoals **Jeptha, Sara, Josua, Joseph, Maria, Leah**.¹²⁸

Of Van Schie zelf slaafgemaakten heeft is niet bekend. Het is niet ondenkbaar dat hij in zijn gezin slaafgemaakten inzet voor huishoudelijk werk. Met zijn vrouw krijgt Van Schie zeven kinderen in Albany, van wie er vier overlijden.¹²⁹ Van Schie overlijdt in 1744 en Josina Prijs keert terug naar Nederland. Met de kinderen vestigt zij zich in 1746 in Delft.¹³⁰ Zij bezit daar een 'catoene en lindewinkel' op de Markt aan de zuidzijde van het 'nieuwe kerkhof', waar ze (ook) koffie en thee verkoopt. Zij woont er met drie van haar kinderen voor ze enkele jaren later weer naar Leiden verhuist.¹³¹

2.2.4 West-Afrika / Elmina

In de Amerika's groeien handelsposten uit tot koloniale samenlevingen en decimeert de inheemse bevolking door oorlogen en meegebrachte ziektes. In Afrika is de situatie omgekeerd. Daar zijn machtige staten, blijven de Europeanen aan de kust en bezwijken zij vaak aan de klimatologische omstandigheden. De handelsposten en nederzettingen zijn relatief klein. Het geloof verspreiden heeft er minder prioriteit. De ziekentrooster die in 1634 klaagt over de gebrekkige kennis van onder andere zijn uit Delft afkomstige collega meldt in dezelfde brief dat hij geen les kan geven. De kinderen spreken geen Nederlands en hij heeft geen boeken om het ze te leren. Hij doet iedere ochtend het gebed aan de generaalstafel en bezoekt de zieken in en rondom Fort Nassau, dan nog de belangrijkste post in West-Afrika. De predikant komt alleen op zondag en donderdag aan land om een dienst te doen, uit vrees voor ziektes.¹³²

Vanaf 1637 is Elmina de belangrijkste uitvalsbasis voor de WIC in Afrika. Meestal verblijven er niet meer dan een paar honderd man WIC-personeel, die een groot deel van het werk laten uitvoeren door nog eens maximaal een paar honderd slaafgemaakten. Het gezag ligt bij de gouverneur-generaal die wordt bijgestaan door een Raad met een aantal hoge functionarissen. Een predikant verzorgt de dagelijkse gebeden en de zondagsdiensten. Hij behoort niet tot de Raad, maar heeft wel het voorrecht om samen met de directeur-generaal te tafelen. Het traktement is vergelijkbaar met dat van de opperkoopman.¹³³

De kerkelijke zorg staat hier continu onder druk. Uitgezonden predikanten klagen dat er gedronken en gegokt wordt, dat er geen respect is voor hun ambt; andere predikanten op deze plek gaan zichzelf aan uitspattingen te buiten.¹³⁴ Het blijkt lastig om nieuwe zielzorgers te vinden die de oversteek willen maken. Het zijn vaak mannen die om welke reden dan ook elders niet meer aan de bak komen. De in Delft geboren en naar Elmina uitgezonden predikant **Isaäcus Ketelanus** (1731-1734) past in dit beeld. In Nederland heeft hij al een carrière als predikant achter de rug. Hij dient in Knollendam vanaf 1710, maar wordt daar afgezet in 1719. Ook van zijn standplaats Elmina vertrekt hij niet vrijwillig. Hij begint voortvarend met de aanvraag van psalmboeken bij de WIC, want de boeken die hij aantreft zijn door ouderdom en papierworm aangetast.¹³⁵ Enkele maanden later echter heeft hij zich blijkbaar 'zoo ergerlijk en ongemanierd' gedragen dat de gouverneur-generaal **Jan Pranger** aan de Heren X schrijft dat bij het Paasfeest niemand van de lidmaten aan het Heilig Avondmaal wilde deelnemen. De kerkgemeente is nauwelijks opgebouwd, en slechts een enkeling wil als ouderling dienen. De gouverneur-generaal wil het liefst verlost worden van 'dien quaaden herder'. Meer wil hij

er niet over zeggen, want het zijn volgens hem zulke 'obscene, infame en hoogst aanstootelijke zaken' die eerder in een bordeel dan in een vergadering van de Heren X thuishoren. In afwachting van bericht bant hij Ketelanus wel alvast van zijn tafel.¹³⁶ De Heren X zijn niet overtuigd, of vrezen dat ze niet eenvoudig een nieuwe predikant kunnen vinden. De gouverneur-generaal moet het nog maar een tijdje aanzien en hem weer aan de tafel noden. De klachten houden aan, onder meer over de manier waarop Ketelanus katholieken 'vinnig en buitensporigh' tegemoet treedt. Dat past niet in een relatief kleine gemeenschap waar het merendeel van de soldaten niet protestants is. De Heren X zenden alsnog zijn ontslagbrief.¹³⁷ Ketelanus repatrieert, maar komt niet meer in Delft aan; hij overlijdt op de terugreis in 1735. In 1741 informeert zijn broer bij de WIC-Kamer in Middelburg of er nog middelen uit Ketelanus' verkochte boedel zijn ontvangen, zonder resultaat.¹³⁸

Ruim twintig jaar later komt er weer een uit Delft afkomstige predikant in Elmina aan: **Gerardus Verbeet** (zie bijlage 6). Hij is uit ander hout gesneden, maar zorgt voor minstens zoveel frictie. Het in Verbeets ogen 'goddeloze' Elmina moet het na zijn vertrek zonder voorganger doen. Hij is waarschijnlijk de laatste door de WIC uitgezonden gereformeerde predikant op het fort.¹³⁹ Nederland verkoopt Elmina in 1872 aan de Engelsen.

2.2.5 Predikanten en slaafgemaakten

Net als bij de VOC is slavernij een gangbare praktijk in het gehele WIC-gebied. De compagnie bezit slaafgemaakten en dat geldt ook voor een groot deel van het compagniepersoneel. Historicus Danny Noorlander die de relatie tussen de WIC en de kerk uitvoerig heeft onderzocht, stelt dat predikanten ook recht hebben op een bediende. Of dit een vast onderdeel van het traktement is, is uit zijn omschrijving niet te achterhalen. We hebben er geen bronnen voor gevonden. Vast staat wel dat predikanten in koloniën vrijwel altijd de beschikking hebben over bedienden. Vanaf de jaren dertig in de zeventiende eeuw zijn dat overwegend slaafgemaakten.¹⁴⁰

Uit Brazilië is bekend dat in de periode van 1636 tot 1645, als er registers worden bijgehouden van uit Afrika aangevoerde slaafgemaakten, er vrijwel bij iedere publieke verkoping een predikant vermeld staat. Zij halen de compagnieslaven op en/of zij kopen ze met hun eigen geld. In die jaren gaat het om 73 slaafgemaakten in totaal die bij een predikant terechtkomen.¹⁴¹ Er is een lijst uit 1642 met mannen die 'WIC-negros' (compagnieslaven) in dienst hebben. Daar staan acht predikanten op met in totaal elf slaafgemaakten. De later in Delft werkzame Franstalige predikant **Vincent Joachim Soler** heeft er op zeker moment zelfs zes tot zijn beschikking om voor de WIC een Franse kerk in Recife te bouwen.¹⁴² Hij kiest hen mogelijk uit als een scheepslading in 1643 arriveert. Met de *Mauritius* en *Princes* worden uit Angola 405 mensen verscheept; 76 overleven de overtocht al niet. De overige worden publiek verkocht. Dominee Soler kiest er zes, en dominee **Fredericus Kesslerus (Kesseler)** kiest er een.¹⁴³

Ook in Elmina, Nieuw-Nederland en op Tobago opereren de predikanten in een samenleving die gebruik maakt van slaafgemaakten. Zover bekend ageren zij daar niet tegen, en mogelijk bezitten zij zelf ook slaafgemaakten.¹⁴⁴

2.3 Conclusie

2a De Delftse kerkenraad speelt een actieve rol bij de aanstelling van ziekentroosters en predikanten in dienst van de handelscompagnieën, vooral voor de VOC.

In de notulen van de Delftse kerkenraad vonden we de uitzending van 23 predikanten voor de VOC, van wie er minstens 8 uit Delft afkomstig zijn. Nog eens 14 predikanten komen met zekerheid of met grote waarschijnlijkheid uit Delft, maar zijn vermoedelijk via een andere kamer in dienst van de VOC getreden. Daarnaast hebben we in de Delftse notulen de uitzending van 139 ziekentroosters gevonden. Het totaal aantal uitzendingen voor de VOC in de periode 1602-1796 bedraagt ca. 900 predikanten en ca. 3000 ziekentroosters.

In de notulen van de Delftse kerkenraad wordt geen enkele uitzending van een predikant voor de WIC vermeld. In andere bronnen vonden we 7 predikanten die uit Delft afkomstig zijn of er na hun koloniale carrière komen wonen. Voor de functie van ziekentrooster voor de WIC worden 3 mannen

in Delft geëxamineerd. Het totaal aantal uitzendingen van predikanten en zie kentroosters samen voor de WIC is ca. 360 voor de periode 1621-1674, voor latere jaren is het aantal niet bekend.

2b Enkele predikanten, zowel in Delft als in de koloniën, uiten kritiek op de praktijken van de VOC en de WIC.

De verhouding tussen kerkenraad en VOC is lange tijd gespannen, met als dieptepunt een rel over een kritische preek in 1626. Ook de WIC ligt onder een vergrootglas, getuige de preken naar aanleiding van het veroveren van de Zilvervloot door Piet Hein en diens begrafenis. Vanaf 1645 worden de verhoudingen in Delft harmonieuzer; bijdragen aan het koloniale systeem wordt gezien als mogelijkheid om het evangelie te verkondigen onder de 'blinde heidenen'.

In de overzeese gebieden zijn sommige predikanten kritisch op het gedrag van dienaren van VOC en WIC, ook ten aanzien van slavernij. Zij krijgen weinig ruimte om kritiek te uiten en moeten vaak kiezen tussen aanpassing of ontslag.

2c Predikanten en zie kentroosters in dienst van VOC en WIC zijn onderdeel van het koloniale systeem en hebben te maken met slavernij en slavenhandel. Bezit van slaafgemaakten is wijd verspreid onder predikanten, maar hebben we niet gevonden onder zie kentroosters.

De omgang van predikanten met slavernij komt overeen met wat bekend is van andere Nederlanders overzee. Slaafgemaakten worden gekocht en verkocht, bij testament vermaakt en in het gunstigste geval vrijgemaakt. We vonden een predikant in dienst van de VOC die weigert kinderen van slaafgemaakten te dopen.

3 Het dopen van (voormalige) slaafgemaakten in de Delftse kerken

3.0 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal: leidt de doop van (voormalige) slaafgemaakten in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw tot discussie in de kerkenraad? Uit het gemeentelijke rapport weten we al dat in de Delftse kerken sinds de zeventiende eeuw zwarte mensen en mensen van kleur begraven en gedoopt zijn. Ook bespraken we in het rapport een aantal doopinschrijvingen van (voormalige) slaafgemaakten, gebaseerd op toevalstreffers. Om meer systematisch aandacht aan dit onderwerp te kunnen besteden, bewandelden we voor dit onderzoek twee sporen. Enerzijds namen we de complete serie notulen van de kerkenraad door, om te zien of het onderwerp daar besproken werd – al dan niet gerelateerd aan een specifieke doopaanvraag. Anderzijds zochten we naar aanvullende vermeldingen van mensen van kleur die in aanraking kwamen met de kerk, voor hun doop, hun belijdenis of een attestatie. Dit deden we aan de hand van de doopregisters en de attestatieregisters.

De doopregisters van de gereformeerde kerk van 1616 tot 1811 zijn geïndexeerd en digitaal toegankelijk. Met gerichte zoektermen hebben we hierin gezocht naar (voormalige) slaafgemaakten. De doopregisters van 1811 tot en met 1873 hebben we handmatig doorgenomen.¹⁴⁵ Slechts als er duidelijke aanwijzingen waren dat iemand een slaafgemaakte was, of een rechtstreekse nazaat daarvan, noteerden we de gegevens. Sommige namen waren inmiddels gemeengoed geworden en daardoor niet meer rechtstreeks te herleiden, zoals de achternaam ‘De Neger’ of ‘De Moor’ en diverse verbasteringen daarvan. Toponiemen die naar koloniale bezittingen verwezen (zoals ‘Van Bali’, ‘Van Macassar’) hebben we wel allemaal vermeld omdat dit vaak een onderdeel van de door de eigenaar aan de slaafgemaakte gegeven naam was.

Ook de attestatieregisters van de kerk, die sinds 1657 worden bijgehouden, hebben we volledig doorgenomen tot 1873.¹⁴⁶ Hierin staan de namen vermeld van degenen die zijn aangenomen na belijdenis, en de namen van lidmaten die met een attestatie van buiten Delft kwamen. Dit leverde relatief weinig nieuwe vondsten op omdat de genoteerde informatie vaak summier was: niet meer dan een naam en adres of herkomstplaats. Er kwamen wel veel mensen uit onder meer Batavia, Brazilië, Ceylon of Essequibo, maar zonder verdere gegevens was daarmee niet te achterhalen of dit meegenomen bedienden, Delftse repatrianten of anderszins vrij reizende mensen uit de koloniën waren.

De gevonden vermeldingen van dopen, belijdenissen en attestaties hebben we samengevoegd met de al bekende gegevens uit het gemeentelijke rapport. Samen komt dat neer op 21 dopen, 12 belijdenissen en 6 attestaties van (directe nazaten van) Afrikanen en Aziaten in Delft, al dan niet slaafgemaakten. Hun namen en gegevens staan vermeld in bijlage 7, die we hier verder zullen toelichten.

3.1 Kerkenraad over doop en belijdenis

In de Delftse kerken zijn sinds de zeventiende eeuw zwarte mensen en mensen van kleur begraven, zo constateerden we al in het gemeentelijke rapport. Van het ‘morijskint’ dat in 1603 bij de Nieuwe Kerk wordt begraven tot het doodgeboren kindje van ‘een swartin van de heer **Stelant**’ dat in 1714 bij de Oude Kerk zijn laatste rustplaats vindt.¹⁴⁷ Als we al iets meer over hen te weten kunnen komen, dan blijken het vaak (voormalige) slaafgemaakten te zijn die meegenomen zijn uit de koloniën. Soms wordt helemaal geen naam genoemd en staat er niet meer vermeld dan ‘een zwarte meid’ of ‘een zwarte jongen’.¹⁴⁸

Onderdeel uitmaken van de kerkelijke riten, zoals het volgen van een kerkdienst en – vooral – het ontvangen van de doop, is vanzelfsprekend van een andere orde dan een begrafenis. Met de doop wordt iemand opgenomen in de kerkgemeenschap. De kinderdoop is voorbehouden aan iedereen die geboren wordt uit christelijke ouders. Ieder ander moet eerst belijdenis doen om

gedoopt te kunnen worden. Dat geldt voor katholieken die zich bekeren, maar dus ook voor Aziaten en Afrikanen in Delft die niet met het christendom zijn opgegroeid.

Voor uit de koloniën meegebrachte slaafgemaakten betekent de doop vaak (maar niet per definitie) de weg naar vrijheid, vanuit de redenatie dat een christen geen slaaf kan zijn. Het is iets waar zeventiende-eeuwse theologen het over eens zijn en waar **Hugo de Groot** in zijn *De jure belli ac pacis* (*Het recht van oorlog en vrede*) in 1625 ook op wijst.¹⁴⁹ Uit ander onderzoek weten we dat binnen de kerk de discussie over het al dan niet dopen van 'heidenen' hierna vrijwel continu voortgaat.¹⁵⁰ In Delft komen dopen ook ter sprake, maar lijkt het onderwerp minder prangend. Alleen als er een specifiek verzoek komt voor een dopeling, spreekt de Delftse kerkenraad zich er soms over uit.

Een vroeg verzoek voor de doop van een uit de koloniën meegebrachte slaafgemaakte komt in 1609 in de classis Delft en Delfland aan de orde. Predikant **Philips Pieters van Hueren** uit 't Woudt (zie ook bijlage 4) informeert of hij 'zijn knechtken' dat hij uit Oost-Indië heeft meegenomen de doop mag aanbieden. De jongen is zo'n twaalf jaar oud, kan de catechismus al opzeggen en vertoont volgens de predikant 'merckelijke teecken en godsalicheyt'. De predikanten stemmen ermee in, vooral omdat het met de christelijke opvoeding van de jongen bij hun collega wel goed zit.¹⁵¹

De eerste keer dat de Delftse kerkenraad beraadslaagt over een vergelijkbaar verzoek is in juli 1651. De kerkenraadsleden bespreken de situatie van 'sekere Indiaensche vrouwe geboren van de Cust van Coromandel'. Zij is in Delft gekomen als min van een kind van **Arnoldus Heussen**, de recent gerepatrieerde gouverneur van Coromandel.¹⁵² Zij is doodziek en vraagt gedoopt te mogen worden voor zij zal sterven. Dat is een probleem, want zij heeft nog niet de vereiste openbare belijdenis gedaan. De predikanten en ouderlingen die haar bezoeken zijn echter zo diep onder de indruk van haar kennis van het geloof, dat zij dispensatie verlenen. De vrouw wordt op haar ziekbed gedoopt en krijgt de naam **Katharine**.¹⁵³ Een maand later spreken de kerkenraadsleden nogmaals over haar. De vrouw is inmiddels genezen maar heeft zich nog niet bij het Avondmaal laten zien. Ze zullen Arnoldus Heussen hierop aanspreken, en dominee **Goethals** krijgt de taak om de vrouw alsnog te onderwijzen.¹⁵⁴

Ruim tachtig jaar komt het onderwerp niet meer ter sprake, of wordt in ieder geval niet genotuleerd. Tot in 1732, als de kerkenraad een verzoek krijgt van een 'heijdensche moor en moorin' voor belijdenis en doop. Het betreft **Hannibal de Coste** (van de Kust van Coromandel) en **Aurelia van Jaffnapatnam** (op Ceylon) die als bedienden bij **Everard Kraeyvanger** en **Gijsberta Johanna Blesius** aan de Oude Delft wonen, vermoedelijk op het huidige nummer 121. Kraeyvanger is geboren in Makassar, waar zijn vader Nicolaas als predikant werkte. Toen Everard een baby was, kwam Nicolaas in conflict met de gezaghebber van Malakka. Hij kreeg een preekverbod en op de terugreis naar Nederland stierf hij. Zijn weduwe keerde met Everard vrijwel direct terug naar Batavia, waar hij carrière maakte als advocaat-fiscaal. In 1728 is hij gerepatrieerd.¹⁵⁵ Het verzoek van Hannibal en Aurelia roept geen discussie op. Op 6 september 1732 worden ze gedoopt.¹⁵⁶

Vier jaar later verzoekt **Ida Catharina van Macassar**, 'een swartinne uijt Oostindien', de kerkenraad om tot lidmaat aangenomen en gedoopt te worden. Dat wordt 'op het goed getuijgenis van haar bekomen' meteen toegestaan. Op 2 november 1736 doet ze belijdenis, een dag later wordt zij gedoopt.¹⁵⁷ Ida Catharina is bediende in dezelfde sociale kring als Hannibal en Aurelia. Bij haar doop treedt **Anna Catharina de Roo** als getuige op, de echtgenote van **Diederik Durven**, voormalig gouverneur-generaal van Indië. Het echtpaar bezit sinds 1733 het kolossale pand Oude Delft 95. Anna Catharina de Roo hertrouwt na Durvens overlijden met **Nicolaas Kraeyvanger**, de zoon van de hiervoor vermelde Everard.¹⁵⁸ Ida Catharina woont tot aan haar dood in 1788 bij hen in huis.¹⁵⁹

Nog eenmaal doet de kerkenraad verslag van een bespreking over een zogenoemde volwassendoop van – waarschijnlijk – een voormalige slaafgemaakte. De beraadslaging hierover in 1741 is direct ook de meest langdurige. Een zekere **Aaltje van Velsen** meldt zich bij dominee **Wilhelmus Peijffers** met 'eene Indiaanse heijdinne'. Aaltje laat weten dat zij de vrouw al twee jaar lang onderwijst in de christelijke religie. Zij vraagt of de dominee haar wil overhoren opdat zij daarna belijdenis kan doen en gedoopt kan worden. Dit blijkt geen succes. De vrouw geeft enkele goede antwoorden, maar alleen omdat ze deze 'met grote moeite' uit het hoofd heeft geleerd. Van 'eenige

regte kennis' is geen sprake. Peijffers kan niet anders concluderen dan dat zij hem nauwelijks begrijpt. Hij raadt de vrouw aan les te nemen, in de kerk te komen en God te bidden om verlichting. Aaltje krijgt een vermaning dat ze die vrouw niet 'met onverstaane klanken het hoofd moest breeken', maar dat ze moeite moet doen om haar eerst de taal te leren spreken opdat ze om Gods genade kan bidden.¹⁶⁰ Twee maanden later meldt dominee Peijffers in de kerkenraad dat hij Aaltje, die nog een keer langskwam, heeft gemaand de vrouw te laten examineren zoals ook bij de andere kandidaten gebruikelijk is. Nog eens twee maanden later staat 'de zwartin **Zaartje**', die nu voor het eerst bij naam genoemd wordt, op de lijst met kandidaten. De predikanten constateren dat Zaartje meedoet aan de catechisatielessen, maar ze twijfelen of zij kennis genoeg heeft en leggen het daarom aan de kerkenraad voor. Omdat Zaartjes wens om aangenomen te worden zeer groot is, raadt de kerkenraad de predikant en ouderling aan haar bij het volgende examen 'niet voor het hoofd te stoten, maar aan te neemen'.¹⁶¹ De kerkenraad hecht er dus veel waarde aan dat zij kan toetreden.

De enige andere verwijzing naar discussie in de kerkenraad over de doop van een Delftenaar van kleur vinden we in 1790. **Willemina Pidoris** is een door **Susanna Sara Dier** meegebrachte bediende uit Demerary. Daar beheert zij met haar echtgenoot **Christoffel Johan Hecke** de plantages L'Alliance en Met en Meerzorg. Willemina Pidoris is tijdens de bootreis zwanger geraakt van **Visser**, de 'tweede schrijver' van het schip, en nu bevallen van een zoontje. Susanna Sara Dier vraagt de kerkenraad om het jongetje **Willem** te mogen laten dopen. Zij zal het kind op haar kosten laten opvoeden en ervoor zorgen dat hij in de leer van de kerk wordt onderwezen. De kerkenraad staat onder die voorwaarden de doop toe. Enkele dagen later wordt de jongen met aantekening 'onecht' gedoopt in de Oude Kerk. Susanna Sara Dier laat zich door **Adriana Meiers** als getuige vertegenwoordigen.¹⁶²

Susanna Sara Dier neemt haar taak serieus. Een jaar later wordt **Christina Willemina Pidoris** aangenomen in de gereformeerde kerk.¹⁶³ De toevoeging van een christelijke voornaam, die zij voortaan steeds zal gebruiken, kan wijzen op een doop – die in de bronnen echter niet te achterhalen is. Het is ook mogelijk dat Willemina Pidoris als huisslavin al in Demerary gedoopt werd en nu opnieuw in de kerk is aangenomen na een periode van censuur vanwege de buitenechtelijke zwangerschap. Werkelijk vrij lijkt Christina Willemina Pidoris overigens niet. Wanneer Susanna Sara Dier in 1794 weer naar Demerary vertrekt, neemt zij haar bediende mee. Beide dames ontvangen een attestatie van de kerk.¹⁶⁴ Acht jaar later komen zij uit Demerary terug. Susanna Sara Dier heeft als weduwe haar aandeel in de plantages verkocht en vestigt zich definitief aan de Oude Delft 134. Bij de plantageverkoop heeft zij 'twee negerinnen, een negerjongen alsmede een mulattin' bedongen. Dat behelst vermoedelijk Christina Willemina Pidoris en de hierna genoemde **Maria Zara Johanna Niabi**. Terug in Delft voelt de kerkenraad zich verplicht Christina Willemina Pidoris onder censuur te stellen omdat zij in Demerary is bevallen van drie onwettige kinderen. Op haar verzoek wordt de censuur ruim een half jaar later opgeheven.¹⁶⁵ Christina Willemina Pidoris blijft waarschijnlijk nog jarenlang de kerk bezoeken. Zij blijft in ieder geval tot de dood van Susanna Sara Dier in 1813 bij haar inwonen.¹⁶⁶

3.1.1 Remonstrantse kerk

De gereformeerde kerkenraad lijkt geen belemmeringen op te werpen voor voormalig slaafgemaakten die gedoopt willen worden. Er is geen reden om aan te nemen dat dit bij andere (protestantse) kerkgenootschappen heel anders is. We hebben geen onderzoek gedaan in de doopboeken van de andere kerken, maar van minstens twee dopen is bekend dat deze in de schoot van de remonstrantse kerk plaatsvinden. De eerste keer gebeurt dat in 1682 als de 'gewesene slaef **Arange**, genaemt **Adriaen**, een swarte' in het huis van **Rijklof van Goens jr** het doopsel krijgt toegediend. De gereformeerde Van Goens is onlangs met vrouw en kinderen gerepatrieerd uit Ceylon waar hij gouverneur was.¹⁶⁷ Een mogelijke reden voor deze afwijkende kerk (en locatie) kan zijn dat Van Goens het goedvindt als de man gedoopt wordt, maar dan liever niet – in het openbaar – in zijn eigen kerk.

Dat laatste sentiment lijkt in ieder geval een rol te spelen bij de doop van **Maria Zara Johanna Niabi** in 1794. Haar doop is om meer dan één reden interessant. Vaak is alleen de door eigenaren verzonnen naam van een slaafgemaakte bekend. Van deze vrouw kennen we de Afrikaanse namen van haar ouders (**Cajo Sainquo Niabi** en **Masa Oribo**), evenals haar eigen naam: Niabi. Geboren in het Afrikaanse Guinée in Zoogwoin is zij als slaafgemaakte naar Demerary verscheept waar ze aan **Christoffel Johan Hecke** is verkocht. Via zijn echtgenote **Susanna Sara Dier** is zij nu – net als de eerdergenoemde **Willemina Pidoris** – in Delft aanbeland. Anders dan bij Willemina lijkt het Delftse echtpaar echter geen moeite te willen doen om Niabi christelijk op te voeden, zoals in het doopboek van de remonstrantse kerk wordt opgetekend. Dominee **Abraham van der Meersch** neemt Niabi onder zijn hoede, ‘vindende in haar een godsdienstig en eerlijk gemoed, te edel om langer in ene onchristelijke slavernij te leven’. Met zijn vrouw **Sara Turfkloot** besluit hij haar in hun eigen kerk te laten dopen. Om dat punt kracht bij te zetten, laat hij er een prent van maken. In het doopboek noteert Van der Meersch hierbij: ‘Ach mogten hare ongelukkige lotgenoten met haar vrijheid genieten, en de christenen minder barbaren en slaven zijn!’¹⁶⁸

3.2 Overige dopen en belijdenissen

Doop en belijdenis van voormalige slaafgemaakten of andere mensen van kleur zijn blijkbaar niet zo bijzonder dat de kerkenraad zich er altijd tegenaan bemoeit. Slechts als er een bijzondere aanleiding toe is, buigt de kerkenraad zich over een aanvraag. Er zijn immers ook verschillende dopen en belijdenissen bekend waarvan we enkel een notitie vinden.

Op 6 september 1687 wordt bijvoorbeeld ‘een Moor’ gedoopt in de Oude Kerk. De doopinschrijving geeft aan dat het een volwassene is en dat hij **Anthonij** heet, verder wordt er geen woord aan vuilgemaakt.¹⁶⁹ Hetzelfde geldt voor de mannen **Joris Jansz** en **Jan Pietersz** die in mei 1688 aangenomen worden op belijdenis. Bij elk van hen staat vermeld dat ze ‘een Moor’ zijn, zonder enige verdere verwijzing.¹⁷⁰ **Lena van Balie** die in 1743 gedoopt wordt na belijdenis heeft nog als toevoeging, ‘zijnde een heijdin’. Interessant is de getuige die bij haar doop aanwezig is: **Aaltje van Velse**, dezelfde die twee jaar eerder haar best deed om **Zaartje** belijdenis te laten doen.¹⁷¹ Over deze Aaltje is helaas verder niets bekend, ze lijkt geen directe koloniale connectie te hebben.

Soms is het verhaal groter dan de summiere inschrijving doet vermoeden. Zo staat er bij **Andries Lau** dat hij op 2 juli 1828 ‘op afgelegde belijdenis des geloofs’ wordt gedoopt. Hij is geboren in Berbice, ouders of getuigen staan niet vermeld.¹⁷² Deze Andries blijkt echter geen gewone repatriant te zijn, maar een van de twee ‘huisslaven’ die dominee **Conrad Schwierts** uit Berbice meenam. Schwierts heeft daar tot 1818 als predikant gewerkt, met als onderdeel van zijn traktement onder meer het gebruik van zes slaafgemaakten. Hij bezat er ook een slavenplantage, De Uijtvlugt, die hij verkocht toen hij met pensioen ging. Voor Andries Lau, toen acht jaar oud, maakte hij een uitzondering. Schwierts kocht hem voor 1500 gulden toen hij met zijn echtgenote **Mary Stafford** naar Wageningen repatrieerde. Daar werd Andries in 1823 officieel vrijgemaakt. Het echtpaar Schwierts liet een notariële akte opstellen waarin ze hem ontsloegen van zijn ‘slaafsche diensten’. Ze verklaarden hem tot ‘vrij mensch’ en gaven hem als bewijs daarvoor een kopie van de akte mee.¹⁷³ Nu het echtpaar naar Delft verhuisd is, maakt hij blijkbaar nog altijd deel uit van het huishouden.

Een net iets andere groep dopelingen vormen de kinderen van voormalige slaafgemaakten. Hun aanwezigheid in de doopregisters kan een teken zijn dat de hier door Delftenaren meegenomen mensen van kleur – in ieder geval in dit opzicht – voor de kerk opgaan in het geheel. Zo’n doop bij geboorte krijgt onder andere **Dirckie** in 1710, het zoontje van **Dirck Hunnikus** en **Catharina van Solor**.¹⁷⁴ Catharina van Solor is omstreeks 1697 door het echtpaar **Thomas van Son** en **Margaretha van Wagensveld** naar Delft meegenomen uit VOC-gebied. Voor die tijd werkte zij als keukenmeid bij hen in Siam (nu Thailand), als slaafgemaakte bezit van de (schoon)vader **Johan van Wagensveld**. Dat zij ook in Delft nog als zodanig wordt beschouwd, weten we uit een groot aantal verklaringen over het wangedrag van haar bazin Margaretha van Wagensveld. Deze oefent haar razernij in 1705 vooral uit op Catharina die zij op zeker moment toebijdt dat zij ‘haar slaaff was en dat sij die met haar vaders geld had gecogt’.¹⁷⁵ Thomas van Son neemt Catharina op in zijn testament, als zij belooft in dienst te blijven.¹⁷⁶ Dat geeft enerzijds aan dat hij moeite heeft om oppas voor zijn gewelddadige vrouw te

vinden, anderzijds dat Catharina inmiddels vrij is om te gaan waar ze wil. Waarschijnlijk blijft Catharina wel totdat de vrouw des huizes is overleden, maar vertrekt ze na die tijd. Het aan haar beloofde legaat wordt ingetrokken.¹⁷⁷

Hoe opvallend de voorgeschiedenis ook is, de doop van het kind van Catharina van Solor lijkt niet af te wijken van andere dopen. Dat geldt vermoedelijk ook voor **Hendrika**, de in 1790 gedoopte 'onechte' dochter van **Hendrick de Kock** en **Sophia den Braven**. Zij zijn beiden dienstpersoneel van de Keenenburg in Schipluiden, het onderkomen van **Willem Hendrick van Steenberch** die een fortuin verdient aan de slavenhandel. Uit Suriname nam hij deze '**Hendrick**' mee, waarschijnlijk een marron die de vrije status kreeg. Marrons zijn van de plantages weggelopen slaafgemaakten die in de achttiende eeuw met steeds meer succes hun eigen marrondorpen stichtten. Deze man die als kok in dienst is op de Keenenburg werd in 1775 in Schipluiden gedoopt. Normaal gaat hij in Schipluiden naar de kerk, maar daar is hij voor korte tijd uitgesloten van deelname aan het Avondmaal omdat hij als aanstaande vader nog niet getrouwd is. Nu het kind geboren is, laat het echtpaar het in de Oude Kerk in Delft dopen.¹⁷⁸

Verder onderzoek naar volgende generaties wordt lastig. Kinderen van voormalige slaafgemaakten vallen alleen al door hun naam minder op in de archieven dan hun ouders. Het zoontje van **Willemina Pidoris** krijgt de naam '**Willem Visser**', het kind van **Catharina van Solor** heet '**Dirckie Dirckx**' en de dochter van **Hendrick de Kock** gaat als '**Hendrika Hendricks**' door het leven. Binnen één generatie zijn de namen vernederlandst. Sommige namen geven meer prijs. Zo kwamen we in de doopboeken nog enkele vermeldingen tegen met een duidelijke relatie naar een voormalige slaafgemaakte. In 1851 wordt **Christiaan** gedoopt, vernoemd naar zijn grootvader **Christiaan Congo Loango** die als lijfknecht van marineofficier **Joan van Woensel** in 1782 uit Suriname werd meegenomen en in 1802 in de gereformeerde kerk in Den Haag gedoopt werd.¹⁷⁹

Evengoed duidelijk is de familielink met misschien wel de bekendste Aziatische dopeling in Delft: **Wange van Bali**.¹⁸⁰ Als kind van een slaafgemaakte vrouw wordt hij door haar eigenaar verkocht en nadien verschillende keren doorverkocht. Met eigenaar **Jan Hendrik Bagelaar** belandt hij in 1810 in Delft, waar hij bij diens zuster **Anna Susanna Bagelaar** en **Jacobus van der Chijs** aan de Korte Breedsteeg 1 (nu Breestraat 1) opgroeit. Hij gaat in Delft naar school en wordt er op 27 december 1818 gedoopt. Graficus en etser **Ernst Willem Bagelaar** maakt vermoedelijk bij die gebeurtenis een portret van Wange, tegenwoordig in bezit van het Rijksmuseum. Wange trouwt met **Rosetta Jacoba van Dort**, hun kinderen laten ze allemaal in Delft dopen in de Gasthuiskerk. Zij gebruiken vrijwel allemaal de naam 'van Bali(e)', die pas na de derde generatie verdwijnt.¹⁸¹

3.3 Attestaties

Een aparte vermelding verdienen de attestaties die de kerk uitgeeft en ontvangt bij verhuizingen. Het zijn getuigschriften waarmee nieuwkomers kunnen laten zien dat zij als lidmaat staan ingeschreven bij de kerk, of daar in ieder geval gedoopt zijn. In de attestatieregisters staat geen aanvullende informatie. Toch is het relevant om te zien dat **Carel van Bengala** in 1677 met een attestatie uit Batavia in Delft arriveert. Zijn naam suggereert dat hij als slaafgemaakte is meegenomen, in het kielzog van een eigenaar die eraan hechtte dat hij als christen gedoopt werd. Misschien was het daardoor makkelijker om hem mee te nemen, zeker als hij ook was vrijgemaakt.¹⁸² Ook **Roselijn van Macassar** komt in 1709 in Delft aan met een attestatie uit Batavia. Zij maakt onderdeel uit van de huishouding van **Elizabeth Leijdekker** en **Rijklof Michiel van Goens**, zoon van **Rijklof van Goens jr** die in 1682 zijn bediende **Arange** liet dopen.¹⁸³

In 1788 vestigt **Pieter Hacker** zich met zijn gezin aan de Oude Delft. Hij heeft decennialang voor de VOC op Kaap de Goede Hoop gewerkt als lid van de Raad van Justitie en als secunde, hoofd van de handel en administratie. Het huishouden van Hacker draaide daar op een groot aantal slaafgemaakten. Als Hacker naar Delft verhuist, neemt hij de 'vrije vrouwspersoon' **Cornelia van de Caab** en 'slavenjongen' **Charl[e]s van Maros** mee. Voor haar betaalt hij alleen de reis naar Nederland, voor Charl[e]s van Maros rekent hij meteen de terugreis af.¹⁸⁴ Cornelia van de Caab werd in 1783 al na belijdenis gedoopt op Kaap de Goede Hoop. Zij was toen nog niet vrij. Twee dagen later werd zij als 'slavenmeid' door Hacker meegezonden met een opperkoopman die met vrouw en kinderen naar

Nederland reisde.¹⁸⁵ Na die reis keerde zij terug naar Kaap de Goede Hoop om in 1788 dus definitief met gezin Hacker naar Delft te verhuizen – maar dan als een vrije vrouw. Van haar ontbreekt daarna in Delft helaas elk spoor.¹⁸⁶ Charles van Maros zien we wel terug in de kerkelijke administratie. In 1793 doet hij belijdenis. Hij woont dan aan de Oude Delft, hoogstwaarschijnlijk nog altijd bij het echtpaar Hacker. Als hij in 1812 overlijdt, noteert de klerk dat de ouders van deze bediende niet bekend zijn.¹⁸⁷ De bij de Oostpoort wonende **Jakob van Ceilon** bewandelt in 1750 de omgekeerde weg. Hij ontvangt een attestatie van vertrek, gaat als vrij man naar Kaap de Goede Hoop en trouwt daar met **Lea van der Kaap**, ook een vrije zwarte vrouw.¹⁸⁸

3.4 Kerkbezoek

Tot slot zou het interessant zijn om te weten in hoeverre deze dopelingen en andere inwoners van kleur in de onderzochte periode actief deelnemen aan het kerkelijke leven. Gaan ze bijvoorbeeld wekelijks naar de kerk? En worden ze daar dan ook als volwaardige leden gezien? Er zijn geen bronnen die ons hier meer over kunnen vertellen, dus we kunnen hoogstens speculeren met de gegevens die we kennen. De in het gemeentelijke rapport aangehaalde **Jan van Angola** belandt in 1655 in het Weeshuis.¹⁸⁹ Hij is in Brazilië gedoopt en christelijk opgevoed. Eenmaal in Delft gaat hij vast en zeker wekelijks naar de kerk, net als alle andere kinderen uit het tehuis. Of hij met zijn donkere huid opzien baart in de kerk, dat weten we niet. Het is uit het voorgaande duidelijk dat sommige (voormalige) slaafgemaakten zover we in de bronnen kunnen zien als vanzelfsprekend meedraaien in de Delftse maatschappij. Wanneer **Catharina van Solor** bijvoorbeeld door haar bazin belaagd wordt, krijgt ook zij de kans om een verklaring af te leggen. En als zij een kind krijgt, laat ze dat dopen in een Delftse kerk. Dat **Christina Willemina Pidoris** bij haar terugkeer uit Demerary een tijdje van het Avondmaal wordt geweerd omdat ze een aantal onwettige zwangerschappen heeft gehad, zegt ook iets over haar opname in de Delftse kerk. Zou de kerk zich druk maken om haar gedrag als ze haar niet als volwaardig lidmaat zouden zien?

Enkele voormalige slaafgemaakten lukt het om als vrij mens hun eigen weg te gaan en enig kapitaal te vergaren. De door VOC-onderkoopman **Simon Willem Decker** meegenomen ‘swarte meijt’ **Clarinda van Semarang** ontvangt na zijn overlijden in 1719 jaarlijks 400 gulden. Het stelt haar in staat om in welstand in Delft te blijven, na haar doop als Clara *Christina* van Semarang. Als zij in 1771 wordt begraven, gebeurt dat in een kerkgraf; twaalf lijkdragers begeleiden haar.¹⁹⁰ **Ida Catharina van Macassar** die tot haar dood bij **Nicolaas Kraeyvanger** woont, maakt haar testament op in 1774. Ze benoemt **Aurelia van der Kust** (van Jaffnapatnam) als haar enige erfgename, maar die is reeds overleden als de boedel in 1788 wordt opgemaakt. Ida Catharina bezit haar eigen graf in de Oude Kerk; ook zij wordt met niet minder dan twaalf dragers begeleid naar die laatste rustplaats. Uit haar boedelinventaris blijkt niet alleen haar rijkdom maar ook haar verbondenheid met de kerk. Ida Catharina bezit onder meer een bijbel met koperbeslag, een Avondmaalsboekje met zilveren slotjes, een zakbijbel en verscheidene tekstboekjes.¹⁹¹

3.5 Conclusie

3a De kerkenraad voert nauwelijks debat over de behandeling van zwarte inwoners van Delft, of het nu wel of niet voormalig slaafgemaakten zijn.

In het gemeentelijke rapport opperden we al de mogelijkheid dat een stadsgenoot van kleur indertijd minder opzien baarde dan we tegenwoordig wellicht geneigd zijn te denken. Afgaand op de kerkelijke vermeldingen lijkt die veronderstelling steeds waarschijnlijker. We vonden in de onderzochte periode 21 dopen, 12 belijdenissen en 6 attestaties van (directe nazaten van) Afrikanen en Aziaten. Zij vallen op door hun namen en soms door een toevoegsel als ‘Moor’ of ‘swarte’, maar ze worden voor zover we kunnen zien niet anders behandeld dan anderen. Als er al belemmeringen voor een belijdenis worden opgeworpen, dan zijn die hetzelfde als bij witte kandidaat-lidmaten: iemand moet voldoende kennis hebben en zich betamelijk gedragen. We vonden enkele gevallen waarin bezwaar wordt gemaakt tegen een doop; niet van kerkelijke zijde, maar door degene die de slaafgemaakte uit de koloniën heeft meegenomen.

3b Voor zwarte mannen en vrouwen kan opname in de kerkelijke gemeenschap een middel zijn om onderdeel te worden van de Delftse samenleving.

Het onderzoek werpt iets meer licht op de wederwaardigheden van voormalige slaafgemaakten in Delft, in ieder geval wat het kerkelijk leven betreft. Vaak blijven zij bij hun voormalige eigenaars werken, dus het is de vraag hoeveel vrijheid zij zich werkelijk kunnen permitteren. Maar van enkelen konden wij achterhalen dat zij in redelijke welstand in Delft kunnen leven en ook onderling betrekkingen onderhouden. Zij missen hier een familienetwerk, maar misschien is deelname aan de kerkgemeenschap een middel om een nieuw sociaal netwerk te creëren.

4 Maatschappelijk debat over slavernij in de kerk, 1780-1870

4.0 Inleiding

Dit hoofdstuk zoomt in op het maatschappelijk debat over afschaffing van slavernij en slavenhandel dat vanaf het einde van de achttiende eeuw af en toe opflakert in Delft. Nemen kerkelijke functionarissen hieraan deel? En als zij zich hierover uitspreken, doen zij dit dan vanuit hun rol in de kerk of als particulier persoon? Spelen religieuze overwegingen een rol in het debat? Het gaat hier uitdrukkelijk om het debat zoals dat in Delft gevoerd wordt, de uitlatingen van Delftse predikanten over slavernij in de koloniën zijn in hoofdstuk 2 aan de orde geweest.

Om de vragen over betrokkenheid in het afschaffingsdebat te kunnen beantwoorden, hebben we de complete reeks notulen van de kerkenraad doorgenomen op zoek naar berichten die refereren aan de slavernij in de koloniën en aan de afschaffing ervan. Verder hebben we gezocht naar verbanden tussen de (al bekende) slavernijdiscussies in Delft en de kerkelijke functionarissen. Daartoe hebben we naast de notulen ook met specifieke zoektermen gezocht in contemporaine Delftse kranten. Dat is de plek waar Delftenaren – al dan niet op persoonlijke titel – berichten van verenigingen en genootschappen plaatsen, in de achttiende en negentiende eeuw belangrijke aanjagers van maatschappelijke veranderingen. Tot slot hebben we naar betrokkenheid bij de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij gekeken.

4.1 Weerstand tegen slavernij onder predikanten vóór 1780

Verzet tegen slavernij begint uiteraard niet pas aan het eind van de achttiende eeuw. Nooit hebben mensen zich vrijwillig laten meenemen, laten verkopen en onder zware omstandigheden laten uitbuiten. Ook in Nederland is er van begin af aan kritiek op slavernij, deels vanuit de gereformeerde kerk. Predikanten voelen en gedragen zich als de intellectuele voorhoede van Nederland dat zich nog niet zo lang geleden losgemaakt heeft van het katholieke Spanje. Sommigen van hen zijn uitgesproken tegenstanders van kolonialisme en slavernij. Hun mening wordt ook zeker gehoord in het debat dat al sinds de oprichting van de VOC en de WIC plaatsvindt. Slavernij hoort naar hun mening bij de katholieke oppositie, zoals dominee **Spranckhuysen** ook opmerkt in zijn preek over **Piet Hein**. Het past niet bij het nog jonge Nederland waarin vrijheid juist voorop staat.

In het theologische debat zijn echter ook predikanten die slavernij en slavenhandel rechtvaardigen. Zo antwoordt de kerkenraad van Batavia in de jaren 1620 op kritische geluiden uit de Amsterdamse en Walcherse gereformeerde kerk dat slavernij nu eenmaal nodig is in Aziatische landen. De slaafgemaakten zelf zouden die vrijheid niet eens aankunnen.¹⁹² Hoewel er regelmatig predikanten opstaan die zich tegen slavernij uitspreken, krijgt het economische pleidooi al snel de overhand. Praktisch gezien komt het erop neer dat de kerk, inclusief haar dienaren en lidmaten, net zo verweven zijn met de koloniale slavernij als de rest van de maatschappij.¹⁹³

Meer aandacht is er voor de praktijken van Barbarijse zeerovers die schepen overvallen en de gevangenen vervolgens verhandelen of slechts voor hoog losgeld vrijlaten. Dat wordt echter niet alleen gezien als slavenhandel, er gaat diefstal aan vooraf. De Delftse predikant **Jacobus Crucius** noemt deze 'mensendieverij' in 1647 een schandelijke zonde, die door de Bijbel verboden wordt en met de dood bestraft moet worden. Hij schrijft dat dit in zijn tijd alleen nog onder 'de Turcken' en 'de Heydenen' gedaan wordt of althans 'in die deelen' van de wereld. Zij kopen mensen als paarden, waarbij de koper de ogen en tanden inspecteert. Dat is – volgens hem – onder christenen niet gebruikelijk.¹⁹⁴ In datzelfde jaar neemt dezelfde Crucius in de kerkenraad de taak op zich om te zoeken naar een Franstalige predikant die voor de WIC uitgezonden kan worden naar Brazilië, waar Nederlanders een op slavenarbeid ingerichte plantagekolonie bestieren.¹⁹⁵

4.2 Maatschappelijk debat vanaf ca. 1780

4.2.1 De Oeconomische Tak

Uit het gemeentelijke onderzoek weten we dat in Delft aan het eind van de achttiende eeuw een bescheiden discussie wordt gevoerd over de wantoestanden bij slavernij. Het uit voorname burgers en regenten bestaande genootschap de Oeconomische Tak tracht sinds de oprichting in 1777 de sterke terugloop van de handel in het land te keren. Op initiatief van **Wijbo Fijnje** komt in Delft als één van de eerste onderwerpen de 'zeer ongelukkige gesteldheid' van plantageslaven ter sprake. Leden spreken in 1778 enkele keren over de slechte omstandigheden voor slaafgemaakten op de plantages in West-Indië. De heren benoemen de wreedheid en het onrecht, maar komen niet met een oplossing. Die oplossing zoeken zij overigens ook niet in de afschaffing van slavernij, slechts in minder wrede behandeling zoals na vier dagen op zee de ketens losmaken, 'zagter kastijding' en ruimte bieden voor feesten en muziek. Zover bekend komt het onderwerp hierna niet meer op de agenda.¹⁹⁶

De discussie is louter economisch van aard, want het idee dat de slavernij noodzakelijk is voor de productie in de koloniën staat centraal. Er worden geen religieuze argumenten genoemd voor of tegen de slavernij. Verwezen wordt naar Verlichtingsauteurs als **Montesquieu** en **Guillaume-Thomas François Raynal**.¹⁹⁷ De vraag is of leidinggevend binnen de gereformeerde kerk bekend zijn met deze discussie. Dat zijn ze. Op de eerste ledenlijst van de Oeconomische Tak staan zowel een katholieke priester, **Bartholomeus van Berckel**, als een gereformeerde predikant, **Petrus Rietveld**.¹⁹⁸ Laatstgenoemde is van 1767 tot 1781 als dominee werkzaam in Delft. De Tak heeft meer aanhang binnen de gereformeerde kerk. Van de 68 leden die op de eerste ledenlijst uit 1778 staan, hebben achttien mannen zelfs een hechte band met de kerk. Dominee Rietveld dus en zeventien mannen die zitting hebben (of hadden) in de kerkenraad. Acht leden als diaken en als ouderling, vier alleen als ouderling en vijf alleen als diaken.¹⁹⁹ Van deze ambtsdragers hebben er vijf zitting in de kerkenraad wanneer bij de Oeconomische Tak in 1778 het onderwerp slavernij wordt aangesneden: apotheker **Pieter van Rij** en de kooplieden **Isaac Vaillant**, **Hugo Brouwer**, **Pieter van den Ende** en **Theodorus Fauel**. De Tak telt vier commissies: Landbouw, Werktuig en Scheikunde, Zeevaart en Visserij, en Koophandel, Koloniën, Handwerken en Fabrieken. Die laatste commissie buigt zich enkele keren over het probleem van de wrede behandelingen op de plantages.²⁰⁰ Wie precies aan die commissies deelneemt is niet bekend, maar het is niet gewaagd te veronderstellen dat in ieder geval de vier kooplieden zich bij deze commissie aansluiten. Wat hun inbreng is, valt niet te achterhalen. Alleen de uitkomsten van de beraadslagingen zijn genoteerd – niet wie wat ingebracht heeft. We weten wel dat de bij de Tak gevoerde discussie geen weerklank vindt binnen de kerkenraadsvergaderingen, of althans daar niet wordt genotuleerd.

4.2.2 Afschaffing behandeld in de kerkenraad?

De notulen van de kerkenraad laten slechts besluiten zien. Daardoor is het lastig om te achterhalen of er misschien – zonder een besluit te nemen – wel over bepaalde thema's is gesproken. Toch is het niet waarschijnlijk dat de leden van de kerkenraad zich over iets als slavernij buigen, in de ogen van de achttiende- en negentiende-eeuwers louter een economisch gegeven. Daarin onderscheidt de Delftse kerkenraad zich niet van de rest van de samenleving. Er is in Nederland weinig discussie over slavernij, minder nog dan in omringende landen.²⁰¹ Handel in slaafgemaakten wordt in 1814 weliswaar verboden, maar pas nadat Groot-Brittannië dit in 1808 doet. Zodra Groot-Brittannië en Frankrijk in respectievelijk 1833 en 1848 ook de slavernij zelf afschaffen, krijgt de abolitionistische beweging in Nederland enige voet aan de grond. De beweging is niet groot en krijgt ook pas laat vat op het denken binnen de kerk. De overheid stelt in 1853 een staatscommissie in om zich te beraden over de afschaffing van slavernij in de koloniën. Een jaar later stuurt de synode van de Afgescheidenen een adres over afschaffing aan de koning, de Nederlands Hervormde Kerk doet dat in 1858-1859.²⁰² De *Delftsche Courant* bericht er in 1857 over, als de Amsterdamse kerkenraad het initiatief neemt om de synode hiertoe aan te sporen.²⁰³

Discussie vindt dus wel plaats in die jaren, maar dat lijkt geen weerklank te hebben in de Delftse kerkenraad. De enige notities die over het onderwerp gemaakt worden betreffen ingezonden stukken. In 1858 komt bij de kerkenraad een brochure binnen van **Adriaan David van der Gon Netscher** over de afschaffing van de slavernij in Suriname. Een week eerder heeft een aankondiging

van het werk gestaan in de *Delftsche Courant*. De brochure wordt in dank aanvaard en onder de kerkenraadsleden rondgestuurd. Er wordt niets vermeld over enige discussie en de brochure keert ook niet terug op de agenda.²⁰⁴ De auteur van de brochure is in 1857 met zijn gezin op de Oude Delft komen wonen. Hij woonde hier al eerder en was toen ingeschreven bij de Waalse kerk. Sinds 1848 werkte hij als koffie- en suikerrietplanter op de plantage Klein Pouderoyen in Demerary, waar hij ook lid was van het Hof van Politie. Terug in Delft worden zijn kinderen ingeschreven bij de hervormde kerk. In 1868 vertrekt hij naar Den Haag.²⁰⁵ De brochure is geschreven in zijn Delftse periode. Netscher bepleit dat het wetsvoorstel dat er ligt, moet worden ingevoerd met de minst mogelijke schade – voor de eigenaren van de vrij te laten slaafgemaakten. Het is louter een economisch pleidooi, waarvan onduidelijk is waarom hij het aan de kerkenraad toestuurt.

Een tweede en laatste vermelding van een ingekomen stuk in de notulenboeken betreft een in 1863 ontvangen circulaire van het Amsterdamse 'Dames-comité ter bevordering van de Evangelie-Verkondiging en Afschaffing der Slavernij in Suriname'. Ook deze post wordt slechts voor kennisgeving aangenomen.²⁰⁶

4.2.3 Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij

De kerken zijn niet helemaal afwezig in het nationale debat, zo weten we uit de literatuur. Twee groepen ijveren in de negentiende eeuw voor afschaffing: enkele liberalen en enkele orthodox-protestanten. Bij de laatste groep gelden **Nicolaas Beets**, Réveilpredikant en schrijver, en **Anthony Brummelkamp**, voorman van de Afgescheidenen, als de belangrijkste kopstukken. Hoewel de orthodoxe stroming ook de hervormde gemeente in Delft beroert, lijkt dit specifieke onderwerp weinig aandacht te trekken. De Delftse kranten schrijven geen enkele keer over de afschaffingsbeweging en deze mannen komen ook niet naar de stad om hierover hun verhaal te doen. Nicolaas Beets logeert als student wel in Delft en legt dit bezoek vast in het verhaal 'De Familie Stastok' in de *Camera Obscura* (1839). Hij verblijft als student bij zijn oom **Cornelis Scholl van Egmond** en **Johanna de Waal Malefijt**, zover bekend niet betrokken bij de afschaffingsbeweging. In hun huis aan Oude Delft 30 staat volgens het verhaal een pendule met een 'negerslaafje', iets dat overigens ook geheel aan de fantasie van de auteur ontsproten kan zijn.²⁰⁷

Het Réveil, een internationale christelijke opwekkingsbeweging, is de drijvende kracht achter de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij, opgericht in 1841-1842. In het gemeentelijke onderzoek stelden we dat er vermoedelijk voor het eerst in 1860 een Delftse afdeling ontstaat, door nader onderzoek kunnen we dit nu preciseren. In het voorjaar van 1855 richten Delftenaren een eigen afdeling op. Dat is een bescheiden groep stadsgenoten; in heel Nederland telt de Maatschappij op dat moment niet meer dan ca. 450 leden.²⁰⁸ De vereniging is religieus geïnspireerd en behandelt onder meer in het tijdschrift dat ze vanaf 1855 uitgeeft de vraag of christenen slaven mogen houden. Daar volgt geen overduidelijk 'nee' op, want 'nergens in de Heilige Schrift [wordt] het verbod gevonden om slaven te houden'. Het is echter problematisch als de mens gezien wordt als een ding en slechts 'een bloot werktuig ten voordeele van den anderen'. Dát wordt gezien als mensendiefstal, vergelijkbaar met de redenatie uit het begin van de zeventiende eeuw (zie paragraaf 4.1). Een christen moet zich in een kolonie nu eenmaal schikken naar de bestaande orde en is soms genoodzaakt 'dat hij zijne akkers door slaven late bebouwen'. Als hij dan maar wel de zwarte slaafgemaakte als zijn medemens ziet, aan wie hij het verplicht is het evangelie te prediken opdat 'die op deze wijze met zijne kinderen voor de vrijheid moet worden voorbereid'.²⁰⁹ Het is een koloniale en discriminerende visie die de Maatschappij verkondigt.

De afdeling Delft houdt openbare bijeenkomsten en trekt geleidelijk aan meer leden. In 1857 heeft de Maatschappij in totaal 670 leden; hiervan vormen 48 leden samen de afdeling Delft. Daarmee is Delft na Amsterdam (136 leden), Den Haag (115 leden) en Den Haag (79 leden) de vierde afdeling van het land.²¹⁰ De afdeling Delft draagt de contributie af en doneert regelmatig geld waarmee de Maatschappij slaafgemaakten vrijkoopt. Daartoe werkt de enkel uit mannen bestaande Maatschappij samen met het 'Dames-comité ter bevordering van de Evangelie-Verkondiging en Afschaffing der Slavernij in Suriname' dat zich voornamelijk richt op geldinzameling.²¹¹

We kennen een aantal Delftse leden van de Maatschappij bij naam. Ten eerste de voormalige planter **Adriaan David van der Gon Netscher**, die in 1858 een brochure naar de Delftse kerkenraad stuurt (waarover voor zover bekend geen beraadslaging plaatsvindt). Hij is binnen de Maatschappij een kritisch lid dat regelmatig van zich laat horen. Samen met stadsgenoot **Cornelis Hoekwater** stuurt hij namens de Delftse afdeling voorstellen in om vooral een praktisch standpunt in te nemen. Hij pleit voor volledige afschaffing met schadeloosstelling voor de eigenaren, staatstoezicht om de vrijgelatenen langer door te kunnen laten werken en door de overheid geregelde aanvoer van immigranten en kolonisten. Van der Gon Netscher botst met de Maatschappij als hij wil dat deze zich duidelijker uitspreekt in deze kwestie. Hij smaakt over het 'welgemeend bidden en hopen op eene betere toekomst voor de slaven' zonder daadwerkelijk stappen te durven zetten.²¹²

Van der Gon Netscher heeft geen duidelijke link met de kerk, niet meer dan zijn lidmaatschap, maar zijn kompaan wel. Cornelis Hoekwater is twee termijnen ouderling (1840 en 1844) en bekleedt op enig moment de functie van president-kerkvoogd van de hervormde gemeente. Hoekwater is directeur van glasblazerij Boerstra in Delft. Als conservatief heeft hij zitting in de gemeenteraad, de Provinciale Staten en de Tweede Kamer.²¹³ Als Tweede Kamerlid in de jaren 1853-1868 maakt hij de wetgeving rondom de afschaffing van slavernij van nabij mee. In die rol betoont hij zich geen overtuigde afschaffer zoals we tegenwoordig zouden verwachten. In 1859 stemt de Tweede Kamer over het wetsontwerp tot regeling van de afschaffing der slavernij in Nederlands-Indië. Het wordt aangenomen met 48 tegen 10 stemmen; Hoekwater is één van de tegenstemmers.²¹⁴ In 1862 beraadslaagt de Tweede Kamer dagenlang over de afschaffing van slavernij in West-Indië. De discussie gaat vooral over de verschillende voorwaarden. De Tweede Kamerleden stemmen onder meer over de duur van het Staatstoezicht: 4 of 10 jaar. Hoekwater stemt voor 10 jaar.²¹⁵ Bij de uiteindelijke stemrondes over afschaffing van slavernij in Suriname en op de eilanden Curaçao, Bonaire, Aruba, St. Eustatius, Saba en St. Maarten stemt Hoekwater wel voor afschaffing. De regelingen zijn inmiddels zodanig dat hij zich er als conservatief blijkbaar mee kan verenigen.²¹⁶

De secretaris van de Delftse afdeling is **L.M. de Haan**, fabrikant en eigenaar van stoomoliemolen De Otter. Als jongeman is hij één termijn lang diaken (1834), ten tijde van de afschaffing lijkt hij voornamelijk economisch actief, onder meer als bestuurslid van de Maatschappij van Nijverheid. In die rol laat hij zich ook wel uit over handelsbelangen in zowel Azië als Suriname.²¹⁷ Minder uitgesproken en minder zichtbaar is het Delftse lid **D.J. den Beer Poortugael**, een dichter en gepensioneerd ambtenaar die op de Oude Delft woont. Hij heeft geen zichtbare actieve connectie met de hervormde kerk.²¹⁸

Loco-secretaris van de Delftse afdeling **A.W.F. van der Hegge Spies** is wel kerkelijk actief, maar dan in de Waalse kerk. Hij hangt het Réveil aan en is bevriend met een aantal bekende mannen uit die beweging, onder wie Groen van Prinsterer, de Zwitserse historicus en theoloog Jean-Henri Merle d'Aubigné, Isaïc da Costa en Willem de Clerq. Zijn kleinzoon **A.W.F. Idenburg** verblijft regelmatig bij Van der Hegge Spies en zijn echtgenote in Delft. Deze telg wordt later gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en minister van koloniën.²¹⁹

Tot slot treedt in 1861 de lutherse dominee **A.H. Broens** als secretaris toe tot het bestuur van de Delftse afdeling. In die rol schrijft hij in oktober 1862 een vergadering in de Stadsdoelen uit om de afdeling te ontbinden, zoals ook de landelijke Maatschappij doet. Kort daarvoor is bekend geworden dat slavernij ook in de Caribische gebieden zal worden afgeschaft.²²⁰ Bij de opheffing van de Delftse afdeling gaat dominee **J.A. Schuurman** uit Den Haag voor in een dankdienst in de Waalse kerk; hij is luthers predikant in Batavia geweest. De dankdienst geeft aan dat er een duidelijke band is tussen de Maatschappij en de kerk. Er wordt geld ingezameld voor de nu op te richten afdeling van de Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienslig Onderwijs onder de Inlandse Bevolking der Kolonie Suriname.²²¹ Slavernij lijkt passé, maar het koloniaal denken is nog springlevend.

Ook binnen deze nieuwe vereniging zijn gemeenteleden vertegenwoordigd. A.W.F. van der Hegge Spies en dominee A.H. Broens zetten hun werk als bestuurslid voort, samen met **A.F.L. Bichon van IJsselmonde** (nadien diverse malen ouderling²²²), **H.J. Hoogeveen**, **A.M. Schagen van Leeuwen** (ouderling van de Waalse gemeente²²³) en **J.J. Rammelman Elsevier**.²²⁴ Deze laatstgenoemde was van

1848 tot 1854 gouverneur van Curaçao. In 1863 nog bezit hij slaafgemaakten, voor wie hij compensatiegeld opeist bij de afschaffing van slavernij.²²⁵

4.3 Conclusie

4a Slavernij of de afschaffing daarvan is in de periode van ca. 1780 tot 1870 geen onderwerp waarover de kerkenraad zich uitspreekt.

In de notulen van kerkelijke vergaderingen is het debat geen onderwerp van gesprek. We hebben ook geen aanwijzingen dat predikanten hun ideeën hierover vanaf de kansel delen.

4b Individuele predikanten en kerkleden nemen wel deel aan het debat.

Een aantal ambtsdragers en een predikant zijn in 1778 lid van de Oeconomische Tak, waar onder meer wordt gedebatteerd over plantageslavernij. Over hun precieze standpunten is niets bekend.

In 1855 wordt de Delftse afdeling van de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij opgericht. De vereniging is geïnspireerd door het Réveil en diverse predikanten en ambtsdragers zijn er lid van. De opheffing van de afdeling, na het besluit tot afschaffing van de slavernij in 1863, wordt gevierd met een dankdienst in de Waalse kerk. Een aantal leden stapt over naar gezelschappen die zich richten op zendingsarbeid in de koloniën. Het koloniaal denken blijft intact.

Bijlage 1. Bewindhebbers en ambtsdragers

Bewindhebbers van VOC en WIC die ook Veertigraad (V), diaken en/of ouderling zijn.								
VOC								
Voornaam	Patroniem		Familienaam	Levensjaren	V	Bew. VOC	Diaken	Ouderling (vet = tegelijk bewindhebber)
Geraldo			Welhouck	1593-1665	1622	1625-1656		1645 1654
Dirk	Joosten	van	Lodensteijn	1615-1679	1660	1653-1679	1644	1654
Dirk	Bruijsz	van der	Dussen	1612-1668	1649	1650-1668		1667
Pieter	Ewoutsz	van der	Dussen	1632-1703	1665	1670-1703		1678 1684 1691 1695 1699
Adriaan	Nicolaasz		Boogaert	1634-1708	1664	1656-1699		1690 1694 1698
Hendrik	Ewoutsz	van	Bleyswijck	1628-1703	1668	1683-1703		1693
Johan	Wigboltsz		Slicher	1658-1738	1689	1721-1738		1706
Abraham	Cornelisz	van	Bleyswijck	1686-1761	1718	1738-1761		1718 1722 1724 1729 1733 1738
Adriaan	Nicolaasz		Boogaert van Belois	1693-1769	1732	1758-1769		1719 1723 1727
Adriaan	Mattheusz	van der	Goes	1695-1758	1724	1745-1758		1726 1731 1737
Adriaan	IJsbrandsz	de	Bije	1698-1752	1727	1746-1752		1730 1734 1747
Guiljelmus	Abrahamsz	van	Bleyswijck	1701-1762	1733	1753-1762		1736 1740
Franco	Maartensz		Pauw	1714-1776	1746	1754-1776		1749 1756
Nicolaas	Everhardsz		Kraeyvanger	1724-1796	1756	1755-1796		1752
Willem	Hermansz	van	Blommesteijn	1723-1789	1752	1756-1789	1747	
Willem	Bartholomeusz		Verbrugge	1728-1817	1761	1757-1796	1750	1755
WIC								
Voornaam	Patroniem		Familienaam	Levensjaren	V	Bew. WIC	Diaken	Ouderling
Pieter	Anthonisz	van den	Heuvel	1565-1635	1599	1623-1636	1606	1612 1616 1624 1629 1633
Jacob	Maartensz	van	Hoogenhouck	1582-1638	1618	1623-1638	1610	1621 1638
Gerrit	Dirx	de	Graeff	?-1648		1638-1648	1626 1636	
Hendrick	Hendricksz	van	Millegem (Millingen)	?-1643	1618	1623-1638		1627 1632 1640
Reijer	Vrancken	van der	Burch	1589-1649		1638-1649	1620	1636 1639 1643 1647
Hugo	Adriaansz	van	's-Gravesande	1633-1699	1665	1675-1699		1666 1672 1677 1681 1685 1689 1694
Adriaan	Nicolaasz		Boogaert van Belois	1693-1769	1732	1750-1758		1719 1723 1727

Adriaan	Johannes		Swalmius	1689-1747		1741-1747	1713	1724
Gaspar	Rudolph	van	Kinschot	1704-1748	1729	1742-1748		1734 1738 1742 1746
Adriaan	Adriaansz		Weveringh	1700-1768	1731	1759-1768	1726	

Bijlage 2. Predikanten

VOC							
Voornaam		Achternaam	Levensjaren	Geboren	Overleden	Werkzaam	Kerkenraad
Philippus		Baldaeus	1622-1671	Delft	Geervliet	Ceylon, India, Geervliet	
Cornelis		Bashuijzen	?-<1674	Delft?	Batavia	Vloot, Batavia	1672
Abraham	van der	Beets	1577->1620	Delft	Malakka?	Malakka	
Arnoldus		Brands	1674-1734	Delft	Batavia	Ternate, Amboina, Batavia	1700
Daniël		Brouwer	?-1673	Yhorst (Overijssel)	Ternate	Amboina, Banda, Batavia, Geertruidenberg, Ternate	1650
Abraham		Feilingius	?-1718	Den Bosch	Thuisreis	Amboina, Honimoo, Banda, Ternate, Batavia	1691
Philippus		Goting	<1683-1717	Delft	Batavia	Ziekentrooster; Malakka, Ceylon, Cochin	
Gerardus		Heij	1666/67-1707	Delft	Batavia	Makassar, Batavia	1694
Nicolaas		Heussenius	1626-1670	Delft	Batavia	Poortugaal, Batavia	
Nicolaas		Hodenpijl	<1687-1706	Delft?	Amboina	Amboina, Ternate, Batavia, Honimoo	
Petrus		Holkenberg	?-1662	Delft?	Colombo	Colombo	1659
Ahasverus		Hogestein	1611-1637	Delft	Formosa	Ziekentrooster; Formosa	
Wilhelmus		Hoogerwaard	1695-1754	Brielle	Den Haag	Batavia	1718
Philippus Pietersz	van	Hueren	?-1616	Delft?	't Woudt	Ziekentrooster; Mauritius, Lexmond, 't Woudt	
Robertus		Junius	1606-1655	R'dam	Amsterdam	Formosa, Delft, A'dam	
Gijsbertus	van	Krimpen	1675-1711	Westmaas	Str. Soenda	Heinenoord, op heenreis overleden	1710
Henricus		Kronenburg	<1752-1779	Delft	Kaap		
Simon	de	Large	?-1677	Delft	Banda	Ziekentrooster; Banda, Ternate	
Johannes		Leonardus	?->1664	Haarlem	Formosa	Formosa	1655
Albertus		Lieftinck	?-1778	Groningen	Batavia	Colombo, Jaffnapatnam, Batavia	1772
Arnoldus		Lippius	1624-1649	Delft	Banda	Banda	1647
Johannes	van	Lodesteijn	1652-1692	Leiden	Batavia	Serooskerke, snel na aankomst overleden	1689
Johannes		Paulussen	1729-1756	Delft	Op zee	Op heenreis al overleden	1756
Petrus		Revenge	1664-1694	Delft	Java	Ziekentrooster; overleden voor benoeming predikant	
Johannes		Ruijters	<1650->1686	Appingedam?	Garshuizen	Garsthuizen, Negapatnam, Garsthuizen	1682
Robertus		Sassenius	1626-1655/6	Dordrecht	Formosa	Formosa	1653

Nicolaas	van	Schie	1688-1714	Delft	Batavia	Banda, Batavia	
Cornelis Petrus		Schrevelius	?	?	?	Batavia	1714
Abraham		Snoek van Cleef	?-1726	Delft	Makassar	Batavia, Makassar	1721
Theodorus		Steenwijck	?	Bergen op Zoom	?	?	1645
Simon		Stulingh	1616-1639?	Delft	Batavia	Batavia	
Bartholomeus		Tijken	?->1728	Leiden	?	Ceylon, Batavia	1723
Gerardus		Verbeet	1720-1772	Delft	Nederland	Ziekentrooster; Amboina, Batavia, Banda, Elmina	
Wilhelmus		Vinder	?-1659	Delft?	Formosa	Formosa	
Jacobus		Vosmaer	?-1689	?	Batavia	Zuid-Beijerland, Amboina, Batavia	1676
Wilhelmus	van	Wely	?-1711	Utrecht?	Ternate	Java, Ternate	1702
Petrus		Wytens	?-1687	Delft	Batavia	Batavia	1669
WIC							
Voornaam		Achternaam	Levensjaren	Geboren	Overleden	Werkzaam	Kerkenraad
Wilhelmus		Cammius	1623-1660	Delft of Leiden		Brazilië	
Petrus		Doornick	ca. 1600-1655	Delft	Poortvliet	Brazilië	
Isaacus		Ketelanus	1678-1735	Delft	Op zee	Elmina	
Cornelis	van	Schie	?-1744	Delft	Albany	Poughkeepsie, Fill, Albany	1728
Arnoldus		Oosterhaer	?-<1669			Tobago	
Vincent Joachim		Soler	1600-1665	Valencia	Delft	Brazilië	
Gerardus		Verbeet	1720-<1769	Delft	Delft	Batavia, Banda Neira, Elmina	
Jan		Cornelisz Pick				Vloot Piet Hein?	
Casparus		Velthusius	1617-1674	Vorchten	Oudewater?	Brazilië	1640

Bijlage 3. Ziekentroosters

VOC				
Voornaam	Patroniem		Achternaam	Kerkenraad
Jozias	Pietersz		Stael	1643
Hendrik	Jansz		Balx	1649
Jan	Jansz	van der	Wee	1649
Herman	Willemsz			1650
Willem			Brasser	1651
Vincent	Joosten		Duijst	1653
Abraham	Claesz		Goeije	1655
Maurus	Hendriksz		Rossenraedt	1655
Jan	Cornelisz	van	Velden	1656
Johannes			Tholij	1656
Jacob	Jansz		Bijlewet	1658
Teunis	Adriaansz		Loeff	1662
Abraham		van der	Steen	1664
Simon			Lange	1669
Mathijs			Herkelius	1670
Cornelis	Adriaansz	van	Bergen	1671
Andries		de	Kock	1673
Benjamin			Trigale	1675
Cornelis		de	Geus	1675
Cornelis		van	Hamm	1677
Jan	Woutersz	de	Hoop	1678
Claes	Willemsz	van der	Cool	1679
Damis			Hofdijk	1681
Christiaan		van	Rensen	1684
Cornelis		van	Brusselen	1684
Nicolaas			Hodenpijl	1686
Pieter		de	Graaf	1687
Gerrit		van	Aken	1688
Hendrik			Kramer	1689
Antony			Paats	1692
Urbanus			Mestdag	1695
Jacobus			Verhey	1697
Johan			Roggeveen	1698
Dirk		de	Cok	1698
Cornelis			Mommale	1701
Andries			Riquard	1701
Cornelis			Kern	1702
Pieter			Broeders	1703
Alandus			Duijm	1704
Adriaan			Hennebo	1705
Gerrit			Crana	1706
Johannes		van	Amerongen	1707
Pieter			Eijgenraam	1708

Willem		van	Houten	1711
Jan			Scharbotteur	1712
Simon			Bolet	1713
Jan			Gelijn	1714
Jonathan			Potgieter	1716
Jan			Coola	1716
Johannes			Lipsius	1717
Adriaan			Verhoek	1717
Johannes			Greijn	1718
Hendrik			Boitet	1718
Dirk		van	Duuren	1719
Arent		van	Watering	1719
Cornelis		van der	Seijden	1721
Johannes		van der	Linden	1723
Josua		de	Gast	1723
Wesselius			Berteling	1724
George			Cajacob	1724
Claes			Loggerenberg	1724
Cornelis		van	Schie	1728
Gerrit	Guilliam		Jennestet	1728
Jan			Spanjersberg	1730
Gerrit		de	Koning	1731
Jan		van der	Salm	1732
Hubertus		de	Koning	1732
Huibert		van der	Crimpen	1733
Abraham			Uittenbogaert	1734
Hendrik			Dannenburg	1734
Jan			Verhagen	1736
Willem		van den	Berg	1736
Hendrik			Pungel	1736
Bernard			Snoek	1737
Abraham			Overrijn	1737
Abraham			Scotté	1738
Johannes		van den	Berg	1739
Antony			Berringjé	1740
Adriaan			Cock	1741
Joost			Wagtendonk	1741
Willem			Razel	1743
Jacobus		de	Roij	1743
Andries			Ros	1743
Jacobus			Schippers	1744
Jan			Wilbrand	1744
Hermanus	Everhardus	van	Pol	1745
Wijnand			Langele	1745
George	Hendrik		Terstege	1745
Dirk		van der	Meer	1746

Abraham		de	Bruijn	1748
Jacobus		van	Soest	1749
Cornelis		van	Es	1749
Jan		van	Schalen	1751
Leendert			Swaanshals	1753
Johannes		van	Oosterloo	1753
Wouter			Verhagen	1754
Cornelis			Mesch	1755
Dirk			Godfijn	1758
Jacobus		van	Nispen	1759
Jean			Duverrier	1760
Pieter		van den	Berg	1760
Willem		van	Muyen	1761
Thomas	Engelbert		Backer	1761
Lambert		van der	Hout	1763
Simon		van der	Pekel	1763
Johannes			Schravelaar	1764
Engel		de	Leeuw	1764
Herman	Otto	van	Goor	1769
Paulus		van der	Tas	1771
Thomas			Davas	1772
Jonathan			Lans	1772
Abraham			Wieler	1774
Pieter		van	Rheenen	1774
Jan			Wiggers	1774
Gillis			Eijgenraam	1775
Adrianus			Rosterk	1775
Pieter	Fransz			1776
Pieter		van der	Zwaan	1776
Gerard			Harms	1777
Arie			Ijzendoorn	1777
Pieter			Baron	1779
Willem		van	Hessel	1779
Johannes			Siebroek	1780
Jan			Schols	1780
Johannes	Casparus	van	Selm	1783
Willem			Muys	1783
Matheus			Molenaar	1785
Jacob		van	Deventer	1787
Johannes		van der	Hell	1787
Hendrik		van der	Poort	1787
Jan			Velding	1788
Hendrik		van	Bentheim	1789
Benjamin			Haupt	1789
Jacobus		van der	Poort	1790
C.H.			Klein	1790

Arnoldus		van	Bemmel	1791
Jan			Ambatsheer	1792
Pieter			Mastenbroek	1793
Hendrik		van	Straaten	1794
WIC				
Voornaam	Patroniem		Achternaam	Kerkenraad
Jan	Cornelisz			1623
Benjamin	Pietersz			1629

Bijlage 4. Philips Pietersz van Hueren

In 1595 vertrekt voor het eerst een vloot van vijf schepen uit Amsterdam om in Indië specerijen te gaan inkopen. In oktober neemt de bemanning van het schip de *Hollandia* op Madagaskar twee jongens gevangen, twaalf en zestien jaar oud. Voor zover bekend zijn zij de eerste Afrikanen die door Nederlanders tot slaaf worden gemaakt. Het eiland Madagaskar wordt ook wel St. Laurens genoemd – de jongens krijgen daarom de namen **Madagascar** en **Lourens**. Ze worden op de schepen aan het werk gezet en leren Nederlands. Ze reizen mee naar Indië en naar Amsterdam.²²⁶

In mei 1598 vertrekken Lourens en Madagascar met de zogenaamde Tweede Schipvaart van acht schepen weer naar de Oost. Lourens is aan boord van de *Amsterdam* onder commando van **Jacob van Heemskerck**. Aan boord is ook de ziekentrooster **Philips Pietersz van Hueren**, afkomstig uit Delft. Op zondag 27 september preekt hij op het eiland Mauritius voor de bemanning ‘seer straffelijk, niemand ontsiende’. Bij die gelegenheid doopt hij Lourens, met als peetvaders Jacob van Heemskerck en **Jan Cornelisz**, schipper van de *Amsterdam*.²²⁷

In een gedrukt verslag van de reis staat een prent waarop de prekende Philips is afgebeeld. Hij zit onder een boom op een stoel, tegenover een groep mannen. We zien de rest van de bemanning bezig met allerlei werkzaamheden, zoals vissen en het vullen van vaten, waarschijnlijk met zoet water. Links op de achtergrond lopen schilpadden en een dodo.²²⁸

Philips keert in 1600 terug in Nederland. In september moet hij zich verantwoorden voor de classis Amsterdam. Die heeft bij geruchte vernomen dat hij onbevoegd niet alleen de doop heeft bediend, maar ook het Avondmaal. Dat laatste blijkt niet te kloppen, over het onwettelijk bedienen van de doop zegt Philips ‘dat het hem leet is’. Vervolgens doet hij in december voor de classis een propositie, de eerste stap op weg naar het predikantsexamen.²²⁹

Intussen heeft Philips al getekend voor een nieuwe reis naar Indië. In de resoluties van de zogenaamde Oude Compagnie staat, wat voorbarig, dat hij is aangenomen ‘voor predicant’.²³⁰ De

classis Amsterdam vraagt de kerkenraad om hem een instructie mee te geven. Die noemt hem nog altijd ziekentrooster, maar geeft hem wel expliciet de bevoegdheid om zo nodig toch de doop te bedienen.²³¹

In 1604 keert Philips definitief terug in Nederland. Op 20 maart 1605 trouwt hij in Delft met **Annetge van der Burch**, dochter van een rijke brouwer. Het is niet duidelijk of hij ergens het examen als predikant heeft afgelegd, maar hij gaat wel als zodanig aan de slag. Eerst in Lexmond, tot hij in december 1608 wordt bevestigd als predikant van 't Woudt.²³² Universitair opgeleide predikanten voor de gereformeerde kerken zijn nog schaars. Vooral op het platteland neemt men vaak genoegen met iemand die weliswaar niet academisch geschoold is, maar wel ervaring heeft met prediking en pastoraat, zoals een ziekenverzorger.

In oktober 1609 vraagt en krijgt Philips van de classis Delft en Delfland toestemming voor het dopen van 'zijn knechtgen, zynde uyt Oost-Indiën medegebracht'. Het jongetje is dan twaalf jaar oud, volgt catechisatie en vertoont 'merckelijcke teecken en van godsalicheyt'.²³³

In de acta van de kerkenraad noteert Philips op 12 september 1610: 'Item is ock op den selven dach in onse keercke opt Wout gedoopt op sijne bekentnisse van sijn geloove **Anttoni Sebarick**, gebooren uut Oost leniën onttrent Damnia, geleeghen in Java Maeijooer'.²³⁴

Philips overlijdt op 16 april 1616; het is niet bekend wat er van Antoni is geworden.

Bijlage 5. Vincent Joachim Soler

In 1600 wordt **Vincent Joachim Soler** geboren in Valencia. Hij trouwt in 1619 met **Marie Guérout** en bekeert zich in Frankrijk tot het protestantisme. De ex-katholiek zet zich fanatiek in voor het nieuwe geloof. Als de grond hem in Frankrijk hierdoor te heet onder de voeten wordt, vlucht hij naar Brazilië. Daar komt hij in dienst van de WIC, op voorspraak van de predikant van de Waalse kerk in Delft, **Samuel L'Escherpierre de la Rivière**. Met de komst van **Johan Maurits van Nassau** in Brazilië krijgt Soler de gelegenheid om er ook werkelijk een geloofsgemeenschap op te bouwen. Vanaf december 1636 wordt in Recife een kerkenraad ingesteld, met het doel er meer te stichten. In de jaren 1636-1637 zijn er zo'n vijftig geestelijke verzorgers in Brazilië, onder wie 29 ziekentroosters en schoolmeesters. Volgens Soler telt de kolonie in 1641 negentien predikanten en twee theologiestudenten. Zij zorgen voor een populatie van naar schatting 13.000 protestantse soldaten, matrozen en kolonisten. Een jaar later wordt een tweede classis opgericht, in Paraíba, en een gemeenschappelijke synode.²³⁵

Soler verzoekt in 1642 om de bouw van een kerk op het eiland Antonio Vaz bij het gouverneurspaleis, de zogenoemde 'Templum Gallicum', waar Franstaligen terecht kunnen. Zijn verzoek wordt ondersteund door de gouverneur, L'Escherpierre de la Rivière en dominee **Rivet** uit Leiden. Het geld voor de kerk komt van de Waalse synode, de WIC en Johan Maurits. Een deel van het werk wordt verricht door de speciaal voor dit doel aangeschafte slaafgemaakten. De kerk staat er nog altijd. Soler preekt voornamelijk hier, maar gaat ook elke zondag voor in het iets noordelijker gelegen Olinda waar hij een Spaanse dienst houdt.²³⁶

Soler verkondigt het geloof niet alleen onder de Nederlandse kolonisten, handelaren en soldaten, maar probeert ook Inheemsen en Afrikanen te bereiken. Dat heeft onder de Inheemsen meer effect dan onder de slaafgemaakten. Die laatste groep moet volgens de kerk nu ook trouwen, volgens Soler 'niet sonder groote moeyte'; daarna brengen ze hun kinderen om te laten dopen. Soler omschrijft hen als 'slim in 't quade, ende in 't goede seer plomp'. Hoererij, dronkenschap, diefstal en dansen zijn alomtegenwoordig. Soler benadrukt dat dit vooral aan de Portugezen te wijten is, bij de Nederlanders zouden ze het nu een stuk beter hebben. Toch weet hij te melden dat de slaafgemaakten 'onghevoelick voor slaghen' zijn, hij heeft er immers vier geradbraakt zien worden zonder dat ze een kik geven.²³⁷ Hij verbaast zich blijkbaar niet over het radbraken, wel over de kracht van de slaafgemaakten. Zijn beeld van de Tupi, de Inheemse volkeren die aan de kust van Brazilië wonen, is evenmin vleidend; ze zijn volgens hem 'wonderlicken slecht' maar 'sonder boosheyt'.²³⁸

Na zijn Braziliaanse carrière vestigt Soler zich in Delft. Hij volgt L'Escherpierre de la Rivière op als predikant bij de Waalse kerk, en blijft van 1645 tot 1662 in die functie.²³⁹ Drie jaar later overlijdt hij in Delft.

Bijlage 6. Gerardus Verbeet

De in 1720 in Delft geboren **Gerardus Verbeet** start zijn carrière bij de VOC als adelborst, wordt al snel bevorderd tot ziekenrooster en later tot predikant. In 1754 reist hij voor het eerst als predikant naar Batavia.²⁴⁰ Verbeet veroordeelt het ‘concubinaatschap met Heydensche wyven’, overigens zonder respons. Bezit van en handel in slaafgemaakten veroordeelt hij niet – hij bezit zelf ook slaafgemaakten. Wel blijft hij ageren tegen de losbandigheid van Nederlanders overzee en daardoor krijgt hij het met iedereen aan de stok. In 1761 stuurt de VOC hem terug naar de Republiek en trekt hij tijdelijk met zijn twee zoontjes bij zijn ouders in Delft in; zijn echtgenote is in Banda Neira overleden. In Delft schrijft hij zijn frustratie over zijn werk als dominee in VOC-gebied van zich af in een *Memorie*, die de Delftse boekdrukker **Egbert van der Smout** in druk uitbrengt.²⁴¹

In de Republiek gaat Verbeet weer als predikant aan de slag, onder meer in Meppel waar hij in 1763 trouwt met **Femmina Maria Fockens**, een 22-jarige vrouw uit Groningen.²⁴² Zij vergezelt hem als hij een jaar later de weinig geliefde predikantsfunctie accepteert aan de kust van Guinea, in Elmina. De Delftse kerkenraad levert op verzoek een getuigenis van lidmaatschap en onbesproken gedrag.²⁴³ Met de *Johannes* vaart Verbeet naar het fort, waar hij op 16 september 1764 zijn *Intreerede* uitspreekt.²⁴⁴ Vrijwel direct hierna laat hij zijn echtgenote terugreizen, zo laat hij de Heren X weten. Dit is geen plaats voor een christelijke vrouw. Alle compagniesdienaren hebben niet alleen een ‘heyden tot concubijn of bijzit’, maar ze scheppen er zelfs over op ‘dat zij er twee, drie en meer’ hebben. Volgens Verbeet laten ze kinderen uit deze verbintenissen bewust in heidendom opgroeien, zodat de ongedoopte dochters eenmaal oud genoeg als onwettige bijslapen aan de Europeanen gegeven kunnen worden. Verbeet vraagt om overplaatsing naar Curaçao of Suriname, erop rekenend dat de zeden daar beter zijn onder het WIC-personeel.²⁴⁵

Verbeet schrijft meer brieven naar de Heren X en de classis in Amsterdam met klachten over de mores aan de kust en de sfeer in Elmina. In een brief uit 1766 doet hij bij de classis Amsterdam een boekje open over zijn oude Delftse stadsgenoot **Willem Sulyard de Leefdaal**, raad fiscaal over Noord- en Zuidkust van Afrika. Verbeet vindt het maar niets dat hij zo’n hoge functie heeft, want iedereen weet dat de man met een ‘paapse vrouw’ is getrouwd. Uit zijn tijd in Delft zou hij nog wel getuigen kunnen vinden van Sulyard de Leefdaals bezoek aan een katholieke mis. Daar komt nog bij dat Sulyard de Leefdaal hem openlijk heeft gezegd: ‘Ik ben een overspeelder. Ik heb een vrouw in ‘t vaderland en heb er hier nog twee.’²⁴⁶

Zijn brieven hebben niet het gewenste effect, een andere predikantsplek zit er niet in. Verbeet moet zijn vierjarig dienstverband helemaal uitzitten. Of hij die einddatum haalt, is niet bekend. Mogelijk sterft hij onderweg of kort na aankomst in de Republiek. Zijn weduwe hertrouwt in 1769 met weduwnaar **Jan Blom** uit Amsterdam, met wie zij een ijzerwareenzaak opbouwt.²⁴⁷

Bijlage 7. Belijdenis, doop en attestatie van mensen van koloniale herkomst

Gereformeerde kerk, na 1816 hervormde kerk

	Naam	Connectie met	Belijdenis	Doop	Attestatie	Bijzonderheden
1651	Katharine	Arnoldus Heussen		X		Eerst doop, daarna belijdenis; geboren op de kust van Coromandel
1677	Carel van Bengala				X	Uit Batavia
1687	Anthonij			X		
1688	Joris Jansz		X			
1688	Jan Pietersz		X			
1709	Roselijnn van Macassar	Rijklof Michielsz van Goens			X	Uit Batavia
1710	Dirckie			X (kind)		Dochter van (voormalig) slaafgemaakte Catharina van Solor
1732	Hannibal de Coste	Everard Kraeyvanger	X	X		
1732	Aurelia van Jaffnapatnam	Everard Kraeyvanger	X	X		
1736	Ida Catharina van Macassar	Familie Kraeyvanger	X	X		
1741	Zaartje	Aaltje van Velsen	X	X		Ondanks lage kennis van de catechismus toch aangenomen; woont Verwersdijk
1743	Lena van Balie	Aaltje van Velsen	X	X		Woont Oude Delft
1750	Jakob van Ceilon				X	Als vrij man naar Kaap de Goede Hoop; woont bij de Oostpoort
1758	Jacoba van Batavia	Geertruida/Elizabeth van Assendelft	X			Woont Koornmarkt
1761	Susanna			X		Geboren op de kust van Guinea
1767	Willem Harrier	Willem Harrier	X	X		Geboren op de kust van Guinea
1772	Maria Janse		X	X		Woont Lange Breedsteeg 3 (nu Breestraat)
1788	Cornelia van de Caab	Pieter Hacker			X	Van Kaap de Goede Hoop
1790	Hendrika	Willem Hendrick van Steenberch		X		Zoon van (voormalig) slaafgemaakte Hendrick de Kock, woont op de Keenenburg

1790	Willem	Susanna Sara Dier /Christoffel Johan Hecke		X (kind)		Zoon van (voormalig) slaafgemaakte Christina Willemina Pidoris
1791/ 1794	Christina Willemina Pidoris	Susanna Sara Dier /Christoffel Johan Hecke	X		X	Belijdenis 1791, attestatie in 1794 voor Demerary; in 1802 enige tijd onder censuur
1818	Wange van Bali	Familie Bagelaar/ Van der Chijs		X		Woont Korte Breedsteeg (nu Breestraat 1); trouwt in Delft, laat zijn kinderen dopen in de Gasthuiskerk
1828	Andries Lau	ds Conradus Schwiers	X	X		Geboren in Berbice, komt mee met emeritus predikant aldaar
1843	Aquasi Boachi			X		Ashanti-prins, in Delft als onderpand voor deal tussen Ghana en koning Willem I; zijn zoon wordt in 1870 gedoopt in de hervormde kerk
1843	Quamin Poco			X		Neef van Ashanti-prins, in Delft als onderpand voor deal tussen Ghana en koning Willem I
1851	Christiaan Congo Loango			X		Kleinzoon van in Den Haag gedoopte voormalige slaafgemaakte
1855	Jacoba Amalia Jenette			X		Kleindochter van 'Javaanse vrouw Setira', vermoedelijk slaafgemaakt
1862	Jetje van Nayere	Wilhelmina Engeltina Krijgsman/ Pieter van Drongelen			X	Uit Soerabaya

Remonstrantse kerk

	Naam	Connectie met	Belijdenis	Doop	Attestatie	Bijzonderheden
1682	Adriaen (Arange)	Rijklof van Goens jr		X		Geboren op de kust van Malabar
1794	Maria Zara Johanna Niabi	Susanna Sara Dier /Christoffel Johan Hecke		X		Breed uitgemeten door dominee Abraham van der Meersch dat remonstrantse kerk haar wél opneemt

Geraadpleegde bronnen

Archieven

CBG = Centraal Bureau voor Genealogie
Oost-Indische Bronnen

ELO = Erfgoed Leiden en Omstreken
1004 Doop-, trouw-, begraaf- en geboorteboeken Leiden

GrA = Groninger Archieven
124 Burgerlijke Stand, met retro-acta

NA = Nationaal Archief
1.04.01 Compagnieën op Oost-Indië (voorcompagnieën)
1.04.02 Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
1.05.01.01 West-Indische Compagnie (WIC)
1.05.01.02 Tweede West-Indische Compagnie (WIC)

SAA = Stadsarchief Amsterdam
376 Hervormde Gemeente, kerkenraad
379 Nederlandse Hervormde Kerk, classis Amsterdam
5001 Burgerlijke Stand, doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam
5075 Notarissen ter standplaats Amsterdam

SAD = Stadsarchief Delft
1 Stadsbestuur van Delft
14 Doop-, trouw- en begraafregisters Delft
15 Burgerlijke Stand Delft
72 Weeskamer Delft
161 Notarieel archief
169 Departement Delft van de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Nijverheid
445 Hervormde Gemeente Delft
447 Kamer van Charitate
449 Hervormde gemeente 't Woudt
464 Familie Van Berckel
470 Familie Hacker(t)
471 Collectie Hoekwater
518 Classis Delft en Delfland van de Nederlandse Hervormde Kerk

SAR = Stadsarchief Rotterdam
24-01 Classis Schieland, per 1816 classis Rotterdam van de Nederlandse Hervormde Kerk

Websites

Achter de Gevels: www.achterdegevelsvandelft.nl

Globalise: www.huygens.knaw.nl/projecten/globalise/

Handelingen Tweede Kamer: www.zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch

Krantenarchief: www.delpher.nl

Parlementaire geschiedenis: www.parlement.com

Stadsarchief Delft: www.stadsarchiefdelft.nl/uitgelicht/slavernijverleden

Literatuur

Abels, P.H.A.M., 'Dionysius Spranckhuysen, Samuel van Doeslaer en de reformatie te Delft' (2009), op www.paulabels.nl

Abels, P.H.A.M. en A.Ph.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621* (Delft 1994)

Abels, P.H.A.M. Abels en A.Ph.F. Wouters (red.), *Provinciale synode Zuid-Holland, Classis Delft en Delfland 1572-1620*. Classicale Acta 1573-1620, VII; RGP Kleine Serie 93 (Den Haag 2001)

'Andries Lau en Zephir, Wageningers met Afrikaanse roots in de negentiende eeuw' (z.d.), op <https://mijngelderland.nl> (geraadpleegd in januari 2025)

Bakker, Coretta, Roxana Chandali, Endi Kartokromo, Ramona Negrón en Cor Revet (red.), *Het koloniaal en slavernijverleden van Gouda. Een verkenning* (Gouda 2024)

Baldaeus, Philippus, *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel, der zelve aangrenzende ryken, en het machtige eyland Ceylon: nevens een omstandige en grondigh doorzochte ontdekking en wederlegginge van de afgoderye der Oost-Indische heydenen* (Amsterdam 1672)

Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme (1978-2006)

Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C.W.Th. van, *De protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling van 1620-1939* (Den Haag 1947)

Brandon, Pepijn, Guno Jones, Nancy Jouwe en Matthias van Rossum (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020)

Broeke, Leon van den, 'Schip, markt en kerk. De relatie tussen de admiraliteiten, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de West-Indische Compagnie en de kerkelijke deputaten voor de overzeese zaken in de context van slavernij en slavenhandel', in: Bente de Leede en Martijn Stoutjesdijk (red.), *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van een vervlochten geschiedenis* (Utrecht 2023) 25-44

Bronnen betreffende kerk en school in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) 1605-1791 4 delen (Den Haag 2015)

Claessens, Marion, 'Sporen van slavernij', in: *Delf* (2008-3) 22-23

Delepeleire, Yves, *Nederlands Elmina. Een socio-economische analyse van de Tweede West-Indische Compagnie in West-Afrika in 1715* (scriptie Universiteit Gent 2003-2004)

Delft en de Oostindische Compagnie. Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum 14 (Amsterdam 1987)

Doortmont, Michel, 'An African baptism in Delft, 1794' (2026), op gcdb-doortmontweb.blogspot.com

Fatah-Black, Karwan, *Sociëteit van Suriname 1683-1795. Het bestuur van de kolonie in de achttiende eeuw* (Zutphen 2019)

Fatah-Black, Karwan, L. Lauret en J. van den Tol, *Geketend voor Hollands Glorie: slavernij in de geschiedenis van de provincie Zuid-Holland* (Leiden 2023)

Frijhoff, Willem, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995)

Gast, Kees, 'Een dominee met een zwarte slaaf op het Bassecour', in: *Oud Wageningen* (mei 2020)

Gon Netscher, A.D. van der, *Beschouwing van het op den 25n oktober 1858, aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal voorgesteld ontwerp van wet ter afschaffing der slavernij in Suriname, voornamelijk ter aanwijzing der noodzakelijkheid om eene gelijktijdige en voldoende immigratie door wetsbepalingen mogelijk te maken en te verzekeren* (december 1858, gedrukt Den Haag 1859)

Grothe, J.A., *Archief voor de geschiedenis der Oude Hollandsche zending* (C. van Bentum, 1884)

Heese, H.F., *Cape Melting Pot. The role and status of the mixed population at the Cape, 1652-1795* (z.p. 2015)

Heijer, Henk den, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 2002, 2^e gewijzigde druk)

Heijer, Henk den, en Gerhard de Kok, 'Het slavernijverleden van Vlissingen. Een historiografische verkenning' (rapport juni 2021)

Ipenburg, B.J., 'Een knecht der knechten sy hy syne broederen.' *Christelijk geloof en slavernij in het Nederlandse Atlantische koloniale rijk van de zeventiende en de achttiende eeuw* (Tilburg 2024)

Ipenburg, B.J., *Religieuze specialisten in het Nederlandse Atlantische koloniale rijk van de zeventiende en achttiende eeuw* (Utrecht 2024)

Ipenburg, B.J. 'Brieven uit Elmina van predikant Gerardus Verbeet' (z.d.), op www.benipenburg.nl

Janse, M.J., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007)

Joosse, L.J., *Geloof in de nieuwe wereld. Ontmoeting met Afrikanen en Indianen (1600-1700)* (Kampen 2008)

Joosse, L.J., *Scoone dingen zijn swaere dingen. Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Leiden 1992)

Jordaan, Henri Romondus, *Slavernij en vrijheid op Curaçao. De dynamiek van een achttiende-eeuws Atlantisch handelsknooppunt* (Leiden 2012)

Jouwe, Nancy, Gerrit Verhoeven en Ingrid van der Vlis m.m.v. Marion Claessens en Bas van der Wulp, *Rapport slavernijverleden van Delft* (Delft, juni 2023), op www.stadsarchiefdelft.nl/uitgelicht/slavernijverleden

Leurdijk, G.H., 'Gideon van Sonneveld (1573-1630)', in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III* (Rotterdam 1993) 9-30

Lima Silva, Lucas de, 'Het geweten van de staat' (2020), op www.amsterdam.nl/stadsarchief

Moerman, Jacques, 'Ex-slaafgemaakten in 't Woudt en Schipluiden' (2020), op www.wos.nl/nieuws

Moerman, Jacques, *Relatie van het kasteel Keenenburg met het water in twaalf vensters* (Historische Vereniging Oud-Schipluiden 2022)

Mok, Ineke, 'Maria Zara Johanna uit Guinea' (2014), op www.cultuursporen.nl

Moree, Perry, 'Gods woord aan boord. Predikanten en ziekentroosters aan boord van Rotterdamse Oostindiëvaarders in de eerste helft van de achttiende eeuw', in: *Rotterdams Jaarboekje* (1993) 228-262

Mosterman, Andrea, 'Slavernij in Nederlands Noord-Amerika', in: *Staat & slavernij. Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen*, onder redactie van Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum, Urwin Vyent m.m.v. Myrthe Kraaijenoord, Eva Thielen (Amsterdam 2023) 263-274

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek 10-delig (Leiden 1911-1937)

Noorlander, D.L., *Heaven's Wrath. The Protestant Reformation and the Dutch West India Company in the Atlantic World* (Leiden 2019)

Oudschans Dentz, Fred., *Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck, een belangwekkend figuur uit de geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 1938)

Paasman, A.N., *Reinhart. Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden 1984)

Pick, Jan Cornelisz, *Copie eens briefs gheschreven uyt West-Indien in de hoofdstadt van Bresilien ghe-naemt de Totus le Sanctus den 23 Mey anno 1624* (Delft 1624)

Schalkwijk, F.L., *The Reformed church in Dutch Brazil (1630-1654)* (Sao Paulo 1986, Zoetermeer 1998)

'Seventeen letters by Vincent Joachim Soler, protestant minister in the service of the West Indies Company, written in Recife, Brazil, between 1636 en 1643', in: B.N. Teemasma (red.), *Dutch-Brazil* (Rio de Janeiro 1999)

Siteur, Ron, 'Wange van Bali, ca. 1797-1869; een onvrije immigrant uit Oost-Indië', in: *Jaarboek Historische Vereniging Delfia Batavorum 2017* (Delft 2018) 115-132

Soler, V.J., *Cort ende sonderlingh verhael van eenen brief van monsieur Soler, bedienaer des H. Evangelij inde Ghereformeerde Kercke van Brasielien* (Amsterdam 1639)

Spaans Azn., M. en Sv.E. Veldhuijzen, 'Congo Loango / Congo Lowango', in: *Wi Rutu. Tijdschrift voor Surinaamse Genealogie* jrg. 3/1 (juli 2003) 36-44

Spranckhuysen, Dionysius, *Triumphe van weghe de Gheluckige ende Over-Rijcke Victorie welcke de Heere onse God op den 8en Septembris des jaers 1628 verleent heeft aen de Vlote van de West-Indische Compagnie* (Delft 1629)

Staat & slavernij. Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen, onder redactie van Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum, Urwin Vyent m.m.v. Myrthe Kraaijenoord, Eva Thielen (Amsterdam 2023)

Stegeman, Janneke, "'De kinderen der heydenen". Utrecht, de kerk en slavernij', in: *Slavernij en de stad Utrecht* onder redactie van Nancy Jouwe, Matthijs Kuipers en Remco Raben (Zutphen 2021) 173-182

Stipriaan, Alex van, *Rotterdam in slavernij* (Amsterdam 2020)

Stipriaan, Alex van, 'Het Nederlandse slavernijdebat in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Brandon e.a. (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020) 300-307

Stoutjesdijk, Martijn, *De rol van de protestantse kerk bij het Nederlands slavernijverleden* (brochure 2023)

Tijdschrift uitgegeven vanwege de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van de afschaffing der slavernij (Den Haag, 1^e jrg. 1855-1856)

Troostenburg de Bruijn, C.A.L. van, *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)* (Arnhem 1884)

Troostenburg de Bruijn, C.A.L. van, *Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten* (Nijmegen 1893)

Het tweede boeck, journael oft dagh-register, inhoudende een ... verhael ... vande reyse gedaen door de acht schepen van Amstelredamme gheseylt inden maent Martij 1598 (1601)

De Tweede Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Jacob Cornelisz van Neck en Wybrant Warwijck 1598-1600 5.2 (Den Haag 1949)

Valk, Leendert van der, 'Jongens van goeden begrippe. De vroegste slavernij, deel 1', in: *De Groene Amsterdammer* (23 juni 2022) 32-45

Verbeet, Gerardus, *Memorie, of getrouw verhaal van alle de moeilykheden, vervolgingen en mishandelingen den persoon van Gerardus Verbeet, laatst geweest predikant tot Banda in Nederlands Oostindien aangedaan. Door hem zelfs opgesteld, en voorzien van daartoe specterende papieren en bewijzen* (Delft 1762)

Verbeet, Gerardus, *Intree-rede tot de gemeynte Gods te d'Elmina, op de cust van Guine: uytgesproken den 16 september anno 1764* (Amsterdam 1764)

Verhoeven, Gerrit, en Ingrid van der Vlis, *Het slavernijverleden van Delft* (Delft 2024)

Vlis, Ingrid van der, *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001)

Zuiderweg, A.M., *Batavia berijmd. Een geschiedenis van de Compagniesliteratuur en een overzicht van de Compagniesdichters in Batavia* (Amsterdam 2017)

Noten

- ¹ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*.
- ² Brandon e.a., *De slavernij in Oost en West*, 402-406 over de definitie van de hier bestudeerde slavernij.
- ³ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 9.
- ⁴ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 11-12.
- ⁵ Voor de benoeming van de bewindhebbers en de relatie met het stadsbestuur: Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 15-19.
- ⁶ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 13-14.
- ⁷ SAD, 445/7, f. 31v-33 (1672 09 12 – 1672 10 24).
- ⁸ SAD, 1/161 (notulen Heren van de Wet d.d. 1660 05 24); zie verder Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, bijlagen.
- ⁹ SAD, 445/8 (notulen kerkenraad d.d. 1720 07 05); zie verder Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, bijlagen.
- ¹⁰ SAD, 445/9 (notulen kerkenraad d.d. 1743 10 21); zie verder Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, bijlagen.
- ¹¹ Van der Vlis, *Leven in armoede*, 39-42.
- ¹² Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 6, 22 en 29.
- ¹³ Fatah-Black e.a., *Geketend voor Hollands Glorie*, 42.
- ¹⁴ SAD, 447/288, o.m. expliciet vermeld in 1682.
- ¹⁵ Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De protestantsche kerk*, 110-111.
- ¹⁶ Moree, 'Gods woord aan boord', 234-235.
- ¹⁷ Moree, 'Gods woord aan boord', 239-240.
- ¹⁸ Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De protestantsche kerk*, 143-145.
- ¹⁹ NA, 1.04.02/12780, achterin bijgebonden (1718 04 06).
- ²⁰ <https://www.huygens.knaw.nl/projecten/globalise/> (geraadpleegd januari-april 2025).
- ²¹ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 69.
- ²² SAA, 376/1.3, f. 102 (1603 11 20) en NA, 1.04.02/225 (1603 12 04).
- ²³ SAD, 14/4, f. 91v (1609 07 19); SAD, 161/176, f. 247 (1609 11 04) testament Trijntgen Jansdochter, weduwe van Arent Cornelisz, kamerbewaarder van de burgemeesters.
- ²⁴ Abels en Wouters, *Provinciale synode Zuid-Holland*, Classicale acta 1605 04 04 en 1605 05 05.
- ²⁵ Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 524-525; SAD, 445/6, achterin. In de gedrukte versie van 1657, die een ziekentrooster bij het aan boord gaan voor akkoord moet tekenen, staan ook de teksten van de gebeden die hij moet uitspreken: SAD, 445/618.
- ²⁶ SAD, 445/8, z.nr (1754 08 19).
- ²⁷ SAD, 445/10, p. 43 (1791 06 28).
- ²⁸ SAD, 445/5, f. 65v (1623 11 13).
- ²⁹ Grothe, *Archief II*, 143-144 (1649 09 14).
- ³⁰ SAD, 445/6, f. 75 v (1649 11 26).
- ³¹ SAD, 445/6, f. 193v (1655 12 08).
- ³² SAD, 445/8, z.nr (1749 09 03).
- ³³ SAD, 445/7, f. 132 (1684 06 16).
- ³⁴ SAD, 445/8, z.nr (1718 11 07).
- ³⁵ SAD, 445/8, z.nr (1711 02 27).
- ³⁶ SAD, 445/8, z.nr (1707 02 18, 1710 10 27, 1715 04 29).
- ³⁷ SAD, 445/8, z.nr (1736 03 02).
- ³⁸ SAD, 445/8, z.nr (1777 01 31 en 02 10).
- ³⁹ SAD, 448/10, p. 37 (1790 09 13).
- ⁴⁰ SAD, 445/8, z.nr (1727 02 24 t/m 1738 12 15).
- ⁴¹ Abels en Wouters, *Provinciale synode Zuid-Holland*, Classicale acta, 269 (1601 10 11).
- ⁴² Grothe, *Archief V*, 1-9; [Hendrick Danielsz Slatius - Wikipedia](#) (geraadpleegd 2025 01 29)
- ⁴³ Joosse, *Scoone dingen*, 275-280; Abels en Wouters, *Provinciale synode Zuid-Holland*, Classicale acta, 578 (1615 10 22).
- ⁴⁴ SAD, 445/5, f. 105v-106 (1626 02 15).
- ⁴⁵ Leurdijk, 'Gideon van Sonneveld', 18-20.
- ⁴⁶ SAA, 376/6, p. 33-34 (1627 07 29) en 35 (1627 08 05).

-
- ⁴⁷ Joosse, *Scoone dingen*, 376-381 en 481-500.
- ⁴⁸ SAD, 445/5, f. 241v-243 (1644 11 04 – 1645 01 16).
- ⁴⁹ SAD, 445/6, f. 19 (1645 12 21).
- ⁵⁰ SAD, 445/6, f. 35-39 (1647 10 19 – 1647 12 09).
- ⁵¹ SAD, 445/6, achterin.
- ⁵² SAD, 445/7, f. 27 (1672 01 25 en 02 15); zie ook 445/7, f. 198 (1691 02 28 en 03 03, ds Feijlingius), 445/7, f. 220v (1694 01 08, ds Heij), 445/7, f. 249v (1700 03 05, ds Brands), 445/7, z.nr (1702 03 08, ds Van Wely
- ⁵³ SAD, 445/6, f. 271 (1663 04 25 en 04 30), 445/8, z.nr (1718 24, ds Hoogerwaard), 445/8, z.nr (1721 03 03) ds Snoek).
- ⁵⁴ SAD, 445/8, z.nr (1708 09 17). Over de latere lotgevallen van Le Boucq in de kwestie van de sacramentsscheiding: Van Boetzelaer van Asperen van Dubbeldam, *De protestantsche kerk*, 220-223.
- ⁵⁵ SAR, 24-01/749, f. 68v (1708 10 23).
- ⁵⁶ Van den Broeke, 'Schip, markt en kerk', 25.
- ⁵⁷ Grothe, *Archief II*, 180-181.
- ⁵⁸ Grothe, *Archief III*, 74-87.
- ⁵⁹ NA 1.04.02/9230, Globalise scan 29 (1655 10 16).
- ⁶⁰ Baldaeus, *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel*, 194-196.
- ⁶¹ Baldaeus, *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel*, 155-156.
- ⁶² NA, 1.04.02/1259, Globalise scan 972 en 1168 (1666 11 12).
- ⁶³ NA, 1.04.02/7905, Globalise scan 470 (1696 10 10); 1.04.02/8171, Globalise scan 204-205 (1697 10 07).
- ⁶⁴ SAD, 445/6, f. 83v-84 (1650 10 24 en 31).
- ⁶⁵ NA, 1.04.02/1192, f. 203v (1652 of 1653).
- ⁶⁶ NA, 1.04.02/1216, f. 240-241 (1656).
- ⁶⁷ *Bronnen betreffende kerk en school 3*, 178-183 (1656 04 28 en 181-183).
- ⁶⁸ SAD, 445/9, z.nr. (1772 06 19 en 21).
- ⁶⁹ CBG, Oost-Indische Bronnen, L514 (1778 10 12).
- ⁷⁰ SAD, 14/11, f. 59 (1670 07 27) doop; SAD, 445/8, z.nr. (1721 03 03).
- ⁷¹ NA, 1.04.02/2050, f. 256v (1726).
- ⁷² NA, 1.04.02/6885, nr 8228 (1726).
- ⁷³ SAD, 445/7, f. 198 (1691 02 28 en 1698 03 03); NA, 1.04.02/1859, f. 845v en 850 (1716).
- ⁷⁴ NA, 1.04.01/4110, f. 1326v (1729 06 11).
- ⁷⁵ SAD, 445/8, z.nr (1718 01 24); NA, 1.04.02/4114, f. 182, Globalise scan 206 (1730/1731).
- ⁷⁶ Van Troostenburg de Bruijn, *De Hervormde Kerk*, 635 met verwijzing naar plakkaat 1715 09 28.
- ⁷⁷ SAD, 445/7, f. 249v (1700 03 05); NA, 1.04.02/6884, nr 2781 (1734 03 15 en 1734 04 03).
- ⁷⁸ SAD, 72/7442 (1685 09 27).
- ⁷⁹ NA, 1.04.02/6297, f. 4 (1752-1779).
- ⁸⁰ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 48.
- ⁸¹ NA, 1.04.02/6872, nr 5862 (1777 06 13).
- ⁸² NA, 1.04.02/10964, Globalise scan 245-260 (1761 03 29).
- ⁸³ Van Troostenburg de Bruijn, *De Hervormde Kerk*, 255.
- ⁸⁴ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 36 en 47.
- ⁸⁵ Boetzelaer van Asperen van Dubbeldam, *De protestantsche kerk*, 86-89, 215-218.
- ⁸⁶ NA, 1.04.02/4000, Globalise scan 1036-1039 (1666).
- ⁸⁷ Online: [South African Records Transcribed - 1678 -1679 \(letter 13 - Johannes Overneij\) \(eggssa.org\)](https://eggssa.org/) (laatst geraadpleegd 2025 02 04).
- ⁸⁸ SAD, 445/7, f. 112-115 (1682).
- ⁸⁹ NA, 1.04.02/1409, f. 1218-1299 (1684-1685).
- ⁹⁰ NA, 1.04.02/1211, f. 967v-969 (1655).
- ⁹¹ Troostenburg de Bruijn, *Biographisch Woordenboek*, 60-61.
- ⁹² Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 494-497.
- ⁹³ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 29-30.
- ⁹⁴ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 31-33, 103, 107 en 195-196.
- ⁹⁵ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 34; SAA, 376/243, brief 25 (1634 01 28).
- ⁹⁶ SAD, 445/5, f. 65v (1623 11 13) en f. 131 (1629 03 26); 445/8, z.p. (1728 02 23 en 1728 02 27).
- ⁹⁷ Jordaen, *Slavernij en vrijheid op Curaçao*, 4-5; Stoutjesdijk, *De rol van de protestantse kerk*, 8 en 13.
- ⁹⁸ Stoutjesdijk, *De rol van de protestantse kerk*, 8-10.

- ⁹⁹ SAD, 1/2580, f. 125v (1687 05 10); SAA, 5001/516, p. 48 (1687 05 10); Oudschans Dentz, *Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck*, 120.
- ¹⁰⁰ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 22-29.
- ¹⁰¹ SAD, 445/5, f. 65v, (1623 11 13).
- ¹⁰² Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, hoofdstuk 8; mogelijk is dit de in Delft wonende moutmaker Jan Cornelisz Pick, gehuwd met Lidewij Joris (o.m. SAD 161/1787, f. 6v, 1623 01 28).
- ¹⁰³ Pick, *Copie eens briefs gheschreven uyt West-Indien*, opgenomen in catalogus Knuttel nr 3539.
- ¹⁰⁴ Spranckhuysen, *Triumphe van wegghen de gheluckige ende over-rijcke victorie*.
- ¹⁰⁵ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 444; Ipenburg, 'Een knecht der knechten', 89; Abels, 'Dionysius Spranckhuysen'.
- ¹⁰⁶ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 448-449.
- ¹⁰⁷ Ipenburg, 'Een knecht der knechten', 184-185; Noorlander, *Heaven's Wrath*, 173.
- ¹⁰⁸ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 504-508.
- ¹⁰⁹ De Lima Silva, 'Het geweten van de staat'.
- ¹¹⁰ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 445-446.
- ¹¹¹ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 78 en 130.
- ¹¹² Schalkwijk, *The Reformed church*, bijlage.
- ¹¹³ NA, 1.05.01.01/56, f. 197 (1641 08 24) en f. 287 (1641 11 04); NA, 1.05.01.01/57, f. 149 (1642 03 01) en f. 50 (1642 09 25).
- ¹¹⁴ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 258 en 264; Ipenburg, 'Een knecht der knechten', 188-189.
- ¹¹⁵ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 38-39.
- ¹¹⁶ SAD, 445/4, f. 212v (1640 09 17).
- ¹¹⁷ NA, 1.05.01.01, overgekomen brieven van de WIC, C. Velthuisen uit Recife (1645 08 02); Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 456.
- ¹¹⁸ SAD, 445/6, f. 35-35v (1647 10 19 en 1647 10 31); f. 36v (1647 11 11).
- ¹¹⁹ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 274 noot 46; SAD, 518/3-3.35.
- ¹²⁰ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 87-92; Fatah-Black, *Sociëteit van Suriname*, 27.
- ¹²¹ SAD, 1/1808, f. 39v (1657 04 09).
- ¹²² Den Heijer en De Kok, 'Het slavernijverleden van Vlissingen', 7.
- ¹²³ SAD, 445/8 (1728 02 23 en 1728 02 27).
- ¹²⁴ NA, VOC-opvarenden; EL, 1004/195 (1730 02 17).
- ¹²⁵ Den Heijer, *De geschiedenis van de WIC*, 87-88; Mosterman, 'Slavernij in Nederlands Noord-Amerika', 263-266.
- ¹²⁶ SAA, 379/230 (1732 05 07).
- ¹²⁷ www.fishkillreformed.org/our-history (geraadpleegd 2025 02 06).
- ¹²⁸ Records of the Reformed Dutch Church of Albany, New York, 1683-1809 op www.aleph0.clark.edu/~djoyce/gen/albany/refchurch.html (geraadpleegd 2025 03 07).
- ¹²⁹ Records of the Reformed Dutch Church of Albany, New York, 1683-1809 op www.aleph0.clark.edu/~djoyce/gen/albany/refchurch.html (geraadpleegd 2025 02 06); Kinderen begraven op 1734 08 10, 1736 11 29, 1737 09 16 en 1739 02 02, en Van Schie op 1744 08 16, 'The Book of Burials, 1722-1757' op www.albanychurchgrounds.wordpress.com/2015/01/11/the-book-of-burials-the-vault (geraadpleegd 2025 02 06).
- ¹³⁰ 'Cornelis van Schie', op www.exhibitions.nysm.nysed.gov/albany/bios/vs/covschie6735.html (geraadpleegd 2025 02 06); SAD, 1/4844, f. 80v (1746 12 12).
- ¹³¹ SAD, 1/1542, verpondingsnummer 1710-1, 1749-1751; SAD 1/2258, f. 445v2.
- ¹³² SAA, 376/243 (1634 01 28).
- ¹³³ Delepeleire, *Nederlands Elmina*, hoofdstuk 7.b.5 Predikant.
- ¹³⁴ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 22.
- ¹³⁵ NA, 1.05.01.02/923 (1732 12 14).
- ¹³⁶ NA, 1.05.01.02/923 (1733 05 03).
- ¹³⁷ Ipenburg, 'Een knecht der knechten', 180; NA, 1.05.01.02/55 (1733 09 23 en 1734 10 29); NA, 1.05.01.02/923 (1734 05 21).
- ¹³⁸ SAA, 5075/10219, akte 349728 (1741 02 21).
- ¹³⁹ Ipenburg, 'Een knecht der knechten', 178-179 en 182.
- ¹⁴⁰ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 170.
- ¹⁴¹ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 170.
- ¹⁴² Noorlander, *Heaven's Wrath*, 170-171 en 195.

-
- ¹⁴³ NA, 1.05.01.01/58, brief 344 (1643 09 07).
- ¹⁴⁴ Zuiderweg, *Batavia berijmd*, 379.
- ¹⁴⁵ SAD, 445/418 t/m 420 (Oude Kerk, 1812-1887) en 423 t/m 426 (Nieuwe Kerk, 1812-1880); voor doopregisters van 1616-1811 zie www.stadsarchiefdelft.nl.
- ¹⁴⁶ SAD, 445/468 t/m 471 (1657-1891).
- ¹⁴⁷ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 57.
- ¹⁴⁸ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 57-59.
- ¹⁴⁹ Van Stipriaan, *Rotterdam in slavernij*, 312-313; Stegeman, "De kinderen der heydenen", 176-179.
- ¹⁵⁰ Stegeman, "De kinderen der heydenen".
- ¹⁵¹ Moerman, 'Ex-slaafgemaakten in 't Woudt en Schipluiden'; Abels en Wouters, *Provinciale synode Zuid-Holland*, Classicale acta, 445-446, Berkel (1609 10 05).
- ¹⁵² *Delft en de Oostindische Compagnie*, 189-190; SAD, 445/6.
- ¹⁵³ SAD, 445/6, f. 96v-97 (1651 07 17).
- ¹⁵⁴ SAD, 445/6, f. 97 (1651 08 14).
- ¹⁵⁵ Zuiderweg, *Batavia berijmd*, 345-353.
- ¹⁵⁶ Claessens, 'Sporen van slavernij', 22-23.
- ¹⁵⁷ SAD, 445/8 (1736 10 29 en 1736 11 02).
- ¹⁵⁸ SAD, 14/60, f. 211 (1736 11 03); over Diederik Durven, zie Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 41.
- ¹⁵⁹ SAD, 161/3358, f. 211 (1788 05 26).
- ¹⁶⁰ SAD, 445/8 (1741 04 05).
- ¹⁶¹ SAD, 445/8 (1741 06 25 en 1741 08 28).
- ¹⁶² SAD, 14/15, f. 221 (1790 12 07); Achter de Gevels, Oude Delft 134 (geraadpleegd 2025 04 07); Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 58.
- ¹⁶³ SAD, 445/469 (1791 12).
- ¹⁶⁴ SAD, 445/485 (1794).
- ¹⁶⁵ SAD, 445/10, f. 314 (1802 09 13) en f. 335 (1803 05 22).
- ¹⁶⁶ SAD, 445/485 (1813); Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 58.
- ¹⁶⁷ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 57; SAD, 445/468, f. 301, Rijklof van Goens komt met attestatie uit Indië in Delft aan.
- ¹⁶⁸ Achter de Gevels, Oude Delft 134; Doortmont, 'An African baptism in Delft'; Mok, 'Maria Zara Johanna uit Guinea' (geraadpleegd 2023 05 09).
- ¹⁶⁹ SAD, 445/12, f. 39v; SAD/468, f. 370.
- ¹⁷⁰ SAD, 445/468, f. 378.
- ¹⁷¹ SAD, 445/469, f. 276 (1743 08); 14/14, f. 98 (1743 08 31).
- ¹⁷² SAD, 445/424 (1828 07 02).
- ¹⁷³ Gast, 'Een dominee met een zwarte slaaf'; 'Andries Lau en Zephir'.
- ¹⁷⁴ SAD, 14/13, f. 79v (1710 02 12).
- ¹⁷⁵ SAD, 161/2466 (o.m. 1705 06 30, 1705 07 08 en 1705 07 09).
- ¹⁷⁶ SAD, 161/2466, f. 691 (1705 12 13).
- ¹⁷⁷ SAD, 14/46, f. 193 (1706 12 31); SAD, 161/2468, f. 19 (1708 01 17).
- ¹⁷⁸ Moerman, *Relatie van het kasteel Keenenburg met het water*, 28-29.
- ¹⁷⁹ SAD, 445/425 (1851 11 02 en 1853 03 06, doop zus Heiltje Willemina); Spaans en Veldhuijzen, 'Congo Loango/Congo Lowango', 36-44.
- ¹⁸⁰ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 58-59; SAD, 445/423 (1818 12 27).
- ¹⁸¹ SAD, 445/424; Siteur, 'Wange van Bali', 115-132.
- ¹⁸² SAD 445/468 (1677).
- ¹⁸³ SAD, 445/468, f. 637.
- ¹⁸⁴ SAD, 470/3, kwitantie voor Pieter Hacker voor transport en kostgeld Cornelia van de Caab en Charl van Maros (1787 05 23).
- ¹⁸⁵ SAD, 470/3, verklaring dominee Surrurier over belijdenis en doop (1783 03 19); extract uit resoluties van Raad van Politie over het meezenden van Cornelia van der Caab (1783 03 21).
- ¹⁸⁶ SAD, 445/469, f. 521 (1788 02).
- ¹⁸⁷ SAD, 445/469, f. 542 (1793); SAD, 15/528, f. 304 (1812 09 13).
- ¹⁸⁸ SAD, 445/469 (1750 03 22); SAD, 445/484 (1750 03 22); Heese, *Cape Melting Pot*, 226.
- ¹⁸⁹ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 55.

- ¹⁹⁰ Bakker e.a., *Het koloniaal en slavernijverleden van Gouda*, 65 (bron: NA, 1.04.02/7538, f. 55 en f. 61); SAD, 161/2485, f. 46 (1719); SAD, 72/475, f. 400 e.v.; SAD, 14-DTB (1771 01 24).
- ¹⁹¹ SAD, 161/3358, f. 211 (1788 05 26).
- ¹⁹² Van Stipriaan, 'Het Nederlandse slavernijdebat', 301.
- ¹⁹³ Stoutjesdijk, *De rol van de protestantse kerk*, 5-7.
- ¹⁹⁴ Jacob Crucius, *Schat der Christelijke Ziele, begrepen in LXIII Predicatie, ingesteld tot verclaringhe des Catechismi der Fransche Kercken* (A'dam 1647), geciteerd in: Ipenburg, 'Een knecht der knechten', 122.
- ¹⁹⁵ SAD, 445/6, f. 35v (1647 10 31 en 1647 11 11).
- ¹⁹⁶ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 61-64.
- ¹⁹⁷ SAD, 169/18, f. 5-10 (1778 03 06); Paasman, *Reinhart*, 110-111. De Franse priester Raynal (1713-1796) schreef de meerdelige *Wijsgerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeanen in de beide Indiën* (Nederlandse editie, 1775-1783). Hierin ageerde hij tegen de slavernij en de slavenhandel en pleitte voor afschaffing.
- ¹⁹⁸ SAD, 464/70 [1778].
- ¹⁹⁹ SAD, 464/70 [1778] vergeleken met de door ons opgestelde lijst ambtsdragers.
- ²⁰⁰ SAD, 169/1, f. 1-4 (1778 02 12).
- ²⁰¹ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 62-63.
- ²⁰² Stoutjesdijk, *De rol van de protestantse kerk*, 12.
- ²⁰³ *Delftsche Courant* (1857 05 05).
- ²⁰⁴ SAD, 445/15, z.p. (1858 05 12); *Delftsche Courant* (1858 05 07); Van der Gon Netscher, *Beschouwing* (december 1858, gedrukt Den Haag 1859).
- ²⁰⁵ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Netscher (Adriaan David van der Gon); SAD, 456/250; SAD, 445/471, Anthonie (1859), Cornelis (1860) en Johanna Christina (1862); CBG, Lijst eigenaren van plantage(hypotheken) in Berbice, Demerara en Essequibo, 1818-1819, 27.
- ²⁰⁶ SAD, 445/15, z.p. (1863 06 22).
- ²⁰⁷ Achter de Gevels, Oude Delft 30.
- ²⁰⁸ *Tijdschrift afschaffing der slavernij*, mei 1855, 11.
- ²⁰⁹ *Tijdschrift afschaffing der slavernij*, november 1855, 77-80.
- ²¹⁰ *Tijdschrift afschaffing der slavernij*, maart 1857, 34.
- ²¹¹ Janse, *De afschaffers*, 103-104; *Tijdschrift afschaffing der slavernij*, 1858-1859, 40 (fl 128,43); 1859-1860, 23 (fl 93,75); maart 1861, 163 (fl 160) en maart 1862, 159 (fl 75).
- ²¹² *Tijdschrift afschaffing der slavernij* juli 1860, 28-35; november 1860, 79-89 en juli 1861, 22-29.
- ²¹³ www.parlement.com (geraadpleegd 2025 03 19); SAD, 471/17: in 1826 benoemd tot plaatsvervangend notabele, vanaf 1829 notabele en in 1834 tot kerkvoogd in de hervormde kerk.
- ²¹⁴ Handelingen Tweede Kamer (1859 02 23).
- ²¹⁵ Handelingen Tweede Kamer (1862 07 04).
- ²¹⁶ Handelingen Tweede Kamer (1862 07 09 en 1862 09 10).
- ²¹⁷ *Delftsche Courant* (1857 12 04 en 1858 01 29); *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad* (1859 03 01); *Rotterdamsche Courant* (1862 07 03).
- ²¹⁸ *Tijdschrift afschaffing der slavernij*, 1856-1857, 95.
- ²¹⁹ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 63-64; J.W. van der Jagt, *Imperialism and morality. Indonesia, Suriname, the Caribbean, the Netherlands and the colonial administration of A.W.F. Idenburg, 1901-1935* (Phd Thesis VU 2021) – over de kleinzoon van de Delftse 'A.W.F.' die regelmatig bij zijn grootouders verbleef en later gouverneur-generaal en minister van koloniën werd.
- ²²⁰ *Delftsche Courant* (1861 04 02, 1862 10 07, 1862 11 28).
- ²²¹ *Delftsche Courant* (1862 12 12).
- ²²² *Delftsche Courant*, o.m. in functie als ouderling (1870 07 20) en herkozen (1880 02 15).
- ²²³ *Delftsche Courant* (1866 06 20).
- ²²⁴ *Delftsche Courant* (1864 07 08).
- ²²⁵ Jouwe e.a., *Rapport slavernijverleden van Delft*, 64-66.
- ²²⁶ Van der Valk, 'Jongens van goeden begrippe', 32-45.
- ²²⁷ *De Tweede Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Jacob Cornelisz van Neck en Wybrant Warwijck 1598-1600* 5.2 (Den Haag 1949) 30.
- ²²⁸ *Het tweede boeck, journael oft dagh-register* (1601) afb. 2 met legenda.
- ²²⁹ SAA, 379/1, f. 138v (1600 09 04) en 139v (1600 12 04).
- ²³⁰ NA, 1.01.02/27, f. 39 (1600 11 14).
- ²³¹ SAA, 379/1, f. 140 (1601 04 02) en 19, f. 11r-v (1601 04 13).

-
- ²³² Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, deel 1, 618.
- ²³³ Abels en Wouters, *Provinciale synode Zuid-Holland*, *Classicale Acta*, 445-446 (1609 10 05).
- ²³⁴ SAD, 449/1, p. 137 (1610 09 12).
- ²³⁵ *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* deel 5, 479-480; Noorlander, *Heaven's Wrath*, 118; Ipenburg, *Religieuze specialisten*.
- ²³⁶ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 456; 'Seventeen letters by Vincent Joachim Soler'.
- ²³⁷ Ipenburg, 'Een knecht der knechten', 185; Soler, *Cort ende sonderlingh verhael*, 6-7.
- ²³⁸ Joosse, *Geloof in de nieuwe wereld*, 461, 492 en 494-504.
- ²³⁹ Noorlander, *Heaven's Wrath*, 78 en 130.
- ²⁴⁰ NA, 1.04.02/13968; SAD, 445/484 (1754 09 08).
- ²⁴¹ Verbeet, *Memorie, of getrouw verhaal*.
- ²⁴² GrA, 124/150, doop Femmina Maria (1740 10 23); SAA 5001/607, f. 437 (1763 09 16).
- ²⁴³ SAD, 445/9 (1764 04 16 en 1764 04 23).
- ²⁴⁴ SAA, 5075/11965, akte 23585 (1674 06 21); Verbeet, *Intree-rede tot de gemeynte Gods te d'Elmina*.
- ²⁴⁵ Ipenburg, *Brieven uit Elmina*, 6.
- ²⁴⁶ Ipenburg, *Brieven uit Elmina*, 17-19.
- ²⁴⁷ SAA, 5001/615, p. 222 (1769 08 10); *Amsterdamse Courant* (1796 11 26).